ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΟΛΥΜΟΡΦΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Βασίλης Κουτσούκος*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Κομοτηνή υπήρξε ανέκαθεν ένας πολυπολιτισμικός αστικός σχηματισμός στην περιοχή της Δ. Θράκης. Με την προσάρτηση της περιοχής στο νεοελληνικό κράτος (1920), η ορθόδοξη χριστιανική ομάδα αναδείχθηκε σε κυρίαρχη εις βάρος των υπολοίπων λόγω της συνάφειας που είχε με την κεντρική πολιτική εξουσία. Στη συνέχεια, η ελληνορθόδοξη ομάδα ενισχύθηκε αριθμητικά μέσω μαζικών πληθυσμιακών εγκαταστάσεων-εκτοπίσεων (1919 και 1923), εσωτερικών μεταναστεύσεων και προγραμμάτων εποικισμού (1980-1995). Έτσι, αυξήθηκαν και εντάθηκαν οι χωρικές διεκδικήσεις της κυρίαρχης ομάδας στο τοπίο της πόλης. Η έκβαση αυτών συνέχισε να εκφράζεται με διάφορους τρόπους, αγνοώντας την παρουσία και τις ανάγκες των διαφορετικών εθνοπολιτισμικά ομάδων. Το παρόν κείμενο αποπειράται να αποτελέσει μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής της ιστορικής γεωγραφίας της Κομοτηνής κατά τον 20ό αιώνα. Διερευνά τις χωρικές στρατηγικές και πρακτικές που υιοθέτησε η ελληνική κυρίως πολιτική εξουσία και εφάρμοσε μέσω των θεσμών και φορέων της. Αυτές εντάσσονται στην προσπάθειά της αφενός να ελέγξει τους πολυπολιτισμικούς σχηματισμούς της και αφετέρου να εξαλείψει από το τοπίο των πόλεων τους μηχανισμούς και τα σύμβολα της εξουσίας των προηγούμενων κρατικών εξουσιών της Δ. Θράκης. Με τον τρόπο αυτόν αποκαλύπτονται οι παρεμβάσεις στον αστικό χώρο προκειμένου να εξασθενήσουν οι επιρροές της οθωμανικής και βουλγαρικής διακυβέρνησης από το τοπίο της Κομοτηνής και να αντικατασταθούν από τα προβαλλόμενα ως «χαρακτηριστικά» του ελληνικού έθνους-κράτους.

Ethno-Cultural Diversity and Spatial Competition in West Thrace. A First Attempt to Monitor the Historical Geography of Komotini During the 20th Century

Vassilis Koutsoukos

ABSTRACT

During the Ottoman era, Komotini/Gümülcine (Western Thrace) had been an ethnically diversified urban core. Its inclusion in the newly founded Greek state (1920) triggered the re-distribution of the ethnic hierarchy. The relations established between the ethnic communities and the central political government empowered the Christian Orthodox community with the ability to rule and administer the city's space and functions. Komotini had to eradicate the spatial formations related to its previous administration and ruling ethnicities. Shortly after, the Greek-speaking Orthodox Christians took over the city's space, focusing mainly on land use changes, alterations in symbolisms/functions, the settlement, re-settlement, and displacement of various ethnic groups. Its space was only reshaped once again, in line with the norms of the Greek nation-state, without putting away its multi-cultural character. This paper investigates the transformations occurred within Komotini's space as they were imposed by the doctrines of nation-state for the spatial and ethnic homogenisation of W. Thrace. In addition to that, it traces the impacts that have been reflected on the ethnic communities inhabiting the city.

* Γεωγράφος, Υποψήφιος Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, e-mail: basiliskoutsoukos@yahoo.com.

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

1. Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη έχει βασιστεί σε πρωτογενή και δευτερογενή έρευνα στα πλαίσια της επί πτυχίω εργασίας για το τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου[1] και της συμμετοχής στο ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών «Εκπαίδευση των μουσουλμανόπαιδων».[2] Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις: τον Νοέμβριο του 1997 και τον Δεκέμβριο του 1998. Σε αυτά τα πλαίσια, το πρώτο πιλοτικό ταξίδι για τους σκοπούς της έρευνας περιλάμβανε μια διήμερη επίσκεψη στην Κομοτηνή, και το δεύτερο, η κυρίως επιτόπια ερευνητική διαδικασία, μια τετραήμερη επίσκεψη στην πόλη.

Η επιτόπια έρευνα κρίθηκε απαραίτητη για τη συγκέντρωση όσο το δυνατόν πιο έγκυρων πρωτογενών πληροφοριών, οι οποίες παράλληλα κάλυψαν τα κενά της πεπερασμένης βιβλιογραφίας (Hall 1982, Ellis 1994). Επιπλέον, έδωσε τη δυνατότητα στον ερευνητή να έρθει σε άμεση επαφή με τους κατοίκους και την πόλη ως σύνολο (Guelke 1982, Jackson 1988). Η επαφή με κατοίκους –μέλη εθνοπολιτισμικών ομάδων– της πόλης σε κάποιες περιπτώσεις ήταν προβληματική, λόγω της διαφορετικής ταυτότητας του ερευνητή (Edwards 1993, Lee 1993). Το πρόβλημα ξεπεράστηκε με την αξιοποίηση ατόμων-συνδέσμων οι οποίοι διευκόλυναν την επικοινωνία με τα υποκείμενα της έρευνας. Κατά τη διάρκεια των συναντήσεων πραγματοποιήθηκαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις, χαρακτηριστικές για την ευελιξία τους (May 1987, Κυριαζή 1998). Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις εκτός Κομοτηνής, στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, με μέλη διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων (πρώην μόνιμους κατοίκους της πόλης).[3]

Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην ηθική δεοντολογία της έρευνας ώστε να μη διαταραχτούν οι σχέσεις των διαφορετικών κοινοτήτων μεταξύ τους (May 1987) και να μην απαγορευτεί η μελλοντική είσοδος σε ερευνητές στις υπό έρευνα ομάδες. Έτσι, σε καμία περίπτωση δεν αποκαλύφθηκαν οι ταυτότητες των συμμετεχόντων (Diner & Crandall 1978, Barnes 1977). Επιπλέον, καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής του κειμένου υπήρχε επικοινωνία με έναν συνεντευξιαζόμενο –μέλος μειονοτικής εθνοτικής ομάδας– στον οποίο και παραδόθηκε αντίγραφο του.

Βέβαια, είναι απαραίτητο να αναφερθούν και οι αδυναμίες ή περιορισμοί της έρευνας. Κατά κύριο λόγο η έρευνα περιορίστηκε σε συνεντεύξεις με μέλη της ελληνόφωνης-ορθόδοξης ομάδας και της τουρκόφωνης-μουσουλμανικής ομάδας της πόλης, ενώ πραγματοποιήθηκε και μια συνέντευξη με ένα μέλος της πρώην εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Όσον αφορά στις υπόλοιπες εθνοπολιτισμικές ομάδες που αναφέρονται στην έρευνα, δεν στάθηκε δυνατό να προσεγγιστούν κάποια μέλη τους κατά τη διάρκεια της επιτόπιας ερευνητικής διαδικασίας. Επιπλέον, δεν ήταν δυνατή η επαλήθευση όλων των πληροφοριών που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με βιβλιογραφικές αναφορές, και έτσι αυτές οι πληροφορίες χρησιμοποιούνται με κάθε επιφύλαξη.

2. Η Κομοτηνή των πηγών και των περιηγητών

Παρόλο που το παρόν κείμενο πραγματεύεται κυρίως γεγονότα του 20ού αιώνα, κρίθηκε σκόπιμη μια περιληπτική αναφορά στην ιστορία της πόλης από την

1. Κουτσούκος, Β. (2000), *Εθνοτικός ανταγωνισμός και χώρος στην πολυπολιτισμική Κομοτηνή*, Μυτιλήνη: Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Η πτυχιακή εργασία ήταν υπό την επίβλεψη της Δ. Λαφαζάνη, επίκουρης καθηγήτριας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η τριμελής επιτροπή συμπληρώθηκε από τον Π. Μ. Δελλαδέτσιμα (Πανεπιστήμιο Αιγαίου) και την Α. Καραδήμου-Γερολύμπου (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

2. «Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουσουλμανόπαιδων», Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Β΄ ΚΠΣ, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Δράση ΙΙΙ, Παραγωγή Εκπαιδευτικού Υλικού, Επιστημονική Υπεύθυνη Φραγκιουδάκη Α.

3. Συνολικά έγιναν εννιά (9) συνεντεύξεις κατά τη διάρκεια των δύο ερευνητικών ταξιδιών. Από αυτές μία (1) έγινε στην Αθηνά, μία (1) στη Θεσσαλονίκη και οι υπόλοιπες επτά (7) στην Κομοτηνή. Το σύνολο των συνεντευξιαζόμενων ήταν οκτώ άνδρες (8) και μία (1) γυναίκα. Σχετικά με την επαγγελματική απασχόλησή τους έχουμε έναν (1) γιατρό δημόσιου νοσοκομείου, έναν (1) θρησκευτικό λειτουργό, δύο (2) δημοσίους υπαλλήλους, έναν (1) συνταξιούχο ελεύθερο επαγγελματία και δύο (2) ελεύθερους επαγγελματίες (ένας άνδρας, μια γυναίκα).

ίδρυσή της μέχρι την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος το 1920.[4] Στις αρχές του 13ου αιώνα καταστρέφεται η γειτονική με την Γκιουμουλτζίνα Μοσυνούπολη και ακολουθεί μετοίκηση των κατοίκων της στο φρούριο της Gümülcine/Γκιουμουλτζίνας (Ρωσσίδης 1982), δημιουργώντας ένα νέο οικισμό περιμετρικά του φρουρίου. Ο νέος αυτός οικισμός –που αργότερα ονομάζεται Varos/Βαρώσι–[5] ταυτίζεται με την πρώτη οικιστική επέκταση της πόλης εκτός των τειχών της και κατοικείται κατά πλειοψηφία από χριστιανούς κατοίκους (Todorov 1986, Καρύδης 1993). Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα τείχη χρησιμεύουν ως όρια μεταξύ των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων της εκάστοτε πόλης (Carter 1977).[6]

Οι περιηγητές και οι οθωμανικές αρχειακές πηγές αναφέρονται στη δομή, τη λειτουργία και την εθνοτική σύνθεση του οικισμού. Σε κατάστιχο του 1530 αναφέρεται η λειτουργία δυο μπεκτασικών τεκέδων στην πόλη, του Ahi Evren Tekkesi (τεκές του Αχή Εβρέν) και του Börekçiler Tekkesi (τεκές Μπορεκτσιλέρ ή τεκές των παρασκευαστών πίτας) (Ζεγκίνης 1998) και σε φορολογικό κατάστιχο (1530) καταγράφεται η Gümülcine ως πρωτεύουσα του καζά της Γκιουμουλτζίνας με 300 σπίτια, εκ των οποίων μόνο τα 36 δεν είναι μουσουλμανικά (Μπαλτά 2000). Αργότερα ο Γάλλος περιηγητής P. B. du Mans (1546-1549) αναφέρει ότι «... στην πόλη κατοικούσαν χριστιανοί και μωαμεθανοί κάτοικοι...» και Εβραίοι, όπως υποστηρίζει ο G. Cavavra (Σίγουρος 1997).

Κατά το 17ο αιώνα (1640) ο περιηγητής Ε. Τσελεμπή είναι αρκετά λεπτομερής για την εικόνα της πόλης: «... πρόκειται για μια αμιγώς οθωμανική πόλη, η οποία διακρίνεται σε 16 συνοικίες-μαχαλάδες και έχει 4.000 σπίτια που βρίσκονται μέσα σε αμπελώνες. Το μικρό φρούριο κατοικείται μόνο από Εβραίους [...] το μισό περίπου του φρουρίου καλύπτεται από χάνια τα οποία χρησιμοποιούνται από ταξιδιώτες...» (Σπαθάρης 1934). Στον οικισμό κατοικεί και μια μεγάλη κοινότητα Αθιγγάνων (Fraser 1988). Ο Γάλλος μοναχός Robert de Dreux το 1665-1666 αναφέρει: «... έχει ερείπια ενός μικρού παλιού κάστρου...» (Βιγγοπούλου 2000).[7] Σύμφωνα με τον Ζεγκίνη (1992), στα τέλη του 17ου αιώνα ο σουλτάνος εξορίζει τους Αθίγγανους κατοίκους του οικισμού στην Ισταμπούλ (Κωνσταντινούπολη). Το 1753 ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος, σε αναφορά του προς τον σουλτάνο Οσμάν Γ΄, κατατάσσει την Γκιουμουλτζίνα στις μητροπολιτικές έδρες της περιοχής (Inalcik 1995).

Το 1801 ο Άγγλος Ε. D. Clarke αναφέρει ότι «... στην Γκιουμουλτζίνα κατοικούν Αρμένιοι, Έλληνες, Οθωμανοί και Εβραίοι...» (Ρωσσίδης 1982). Οι πληθυσμιακές ομάδες έχουν δημιουργήσει συμπαγείς πυρήνες γύρω από τα θρησκευτικά ιδρύματά τους (Shaw 1976, Faroqhi 1994, Schroeter 1994). Αυτοί διακατέχονται από απόλυτη διοικητική και σχετική λειτουργική αυτονομία, με κοινό το εμπορικό και βιοτεχνικό κομμάτι της πόλης, το οποίο ταυτίζεται με την κεντρική αγορά της (Gibb & Bowen 1963, Lawless 1977, Todorov 1986). Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στην πόλη υπάρχουν συνολικά 7 συνοικίες, οι οποίες δημιουργούν έναν ενιαίο πολεοδομικό ιστό: η συνοικία Βαρώσι, η συνοικία του Αγ. Γεωργίου, η Αρμενική, η Yeni Mahalle (Γενί Μαχαλέ ή Νέα Συνοικία), η Kır Mahalle (Κιρ Μαχαλέ ή Συνοικία των Εξοχών), η Εβραϊκή και η συνοικία των Αθίγγανων. Προς τα τέλη του 19ου αιώνα ο Μελίρρυτος αναφέρει: «... κατοικείται η πόλις από 600 περίπου χριστιανικάς οικίας, συμπεριλαμβανομένων και των αρμενικών, υπέρ δε τας 1.500 οθωμανικάς, 40 γυφτικάς, χωριστά δε αι εν τω τείχει οικίαι των ιουδαίων...» (Μελίρρυτου 1871).

4. Στο κείμενο που ακολουθεί η πόλη θα ονομάζεται Gümülcine/Γκιουμουλτζίνα όταν αναφερόμαστε σε γεγονότα πριν τον Μάιο του 1920 και Κομοτηνή για γεγονότα μετά τον Μάιο του 1920 (βλ. παρακάτω).

5. Το Βαρώσι ήταν το προάστιο της μεσαιωνικής βαλκανικής πόλης και, κατά την οθωμανική εποχή, το χριστιανικό τμήμα της πόλης.

6. Με την παρακμή των αστικών πυρήνων κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, οι χριστιανοί κάτοικοι των προαστίων κατάφεραν να μπουν εντός των αστικών κέντρων (Stoianovich 1970).

7. Ο Μουτσόπουλος (1987-1990) αναφέρει ότι ο μητροπολιτικός ναός της Κομοτηνής χτίστηκε πάνω στα θεμέλια ενός βυζαντινού ναού (γύρω στο 1800), ο οποίος βρισκόταν εντός των τειχών του φρουρίου απέναντι από τη συναγωγή.

Το δίκτυο δρόμων της πόλης –κατά κανόνα– για τη μεγαλύτερη περίοδο της οθωμανικής διακυβέρνησης χρησιμοποιούνταν ως μέσο διαχωρισμού των συνοικιών των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας (Carter 1977, Braude & Lewis 1982). Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν λείπουν μαρτυρίες συγκατοικήσεων οικογενειών ή ομάδων σε συνοικίες με διαφορετική θρησκευτική πλειοψηφία (Schroeter 1994, Faroqhi 2000, Behar 2003). Ο εβραϊκός πληθυσμός είναι εγκαταστημένος εντός των τειχών του παλιού φρουρίου, όπου βρισκόταν και η συναγωγή τους (Χάρτης 1) (Stavroulakis & De Vinney 1992, Καραδήμου-Γερολύμπου 1994). Μόνο αργότερα, από τις αρχές του 19ου αιώνα και με τις θεσμικές αλλαγές που εισήγαγε το Τανζιμάτ, δίνεται η δυνατότητα στα εύπορα μέλη όλων των κοινοτήτων να απαγκιστρωθούν από το θρησκευτικό φορέα-πυρήνα και να μετακινηθούν σε περιοχές της επιλογής τους δημιουργώντας νέες ισορροπίες (Yerolympos 1996). Τα στεγανά όρια των θρησκευτικών κοινοτήτων της Γκιουμουλτζίνας κλονίζονται και το τοπίο της αναπροσαρμόζεται στην νέα πραγματικότητα (Χάρτης 2).[8]

Το 1878 ξεσπάει ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος και δημιουργεί ένα μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων προσφύγων που από τα εδάφη του σημερινού βουλγαρικού κράτους καταφεύγουν προς την περιοχή της Γκιουμουλτζίνας (Crampton 1983, McCarthy 1995). Αργότερα, στα τέλη του 19ου αιώνα, ένα νέο μεταναστευτικό ρεύμα κατευθύνεται προς την πόλη από περιοχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και από την υπό οθωμανική κατοχή Ήπειρο (Ρωσσίδης 1982, Εξάρχου 2002).

Τον Αύγουστο του 1913 –μετά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού τον Ιούλιο του 1913– με κοινή σύμπραξη μουσουλμάνων και χριστιανών κατοίκων της Θράκης δημιουργείται το αυτόνομο κρατίδιο, η Δημοκρατία της Γκιουμουλτζίνας. Σύντομα ακολουθεί η βουλγαρική διοίκηση μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι τη Συνθήκη του Νεϊγί, η οποία αλλάζει την εθνοτική σύνθεση της πόλης (Διβάνη 2000). Οι δυνάμεις της Entente τον Σε-

8. Για την κατασκευή του Χάρτη 2 δημιουργήθηκαν κύκλοι διαμέτρου 450 μ. με κέντρο κάποιο θρησκευτικό χώρο της πόλης. Ο χάρτης αναφέρεται στην περίοδο μεταξύ των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού. Οι χώροι αυτοί είναι συναγωγές, εκκλησίες, τζαμιά και νεκροταφεία που μπορεί να μην υπάρχουν σήμερα. Με τον τρόπο αυτόν δημιουργήθηκε ένας χάρτης που αποκαλύπτει τις συγκεντρώσεις των θρησκευτικών κοινοτήτων με τα κατά προσέγγιση όριά τους και ένα υποθετικό περίγραμμα του πολεοδομικού ιστού της πόλης τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Χάρτης 1.
Η συνοικία Λε Καλέ της ισραηλιτικής κοινότητας το 1930 (πηγή: Καραδήμου-Γερολύμπου 1994)

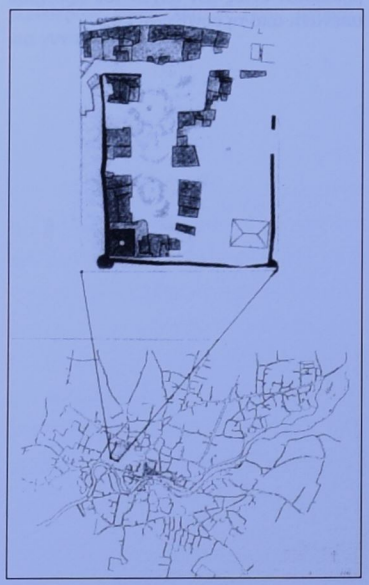

Χάρτης 2.
Χώροι συγκέντρωσης πληθυσμού γύρω από θρησκευτικούς χώρους στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα

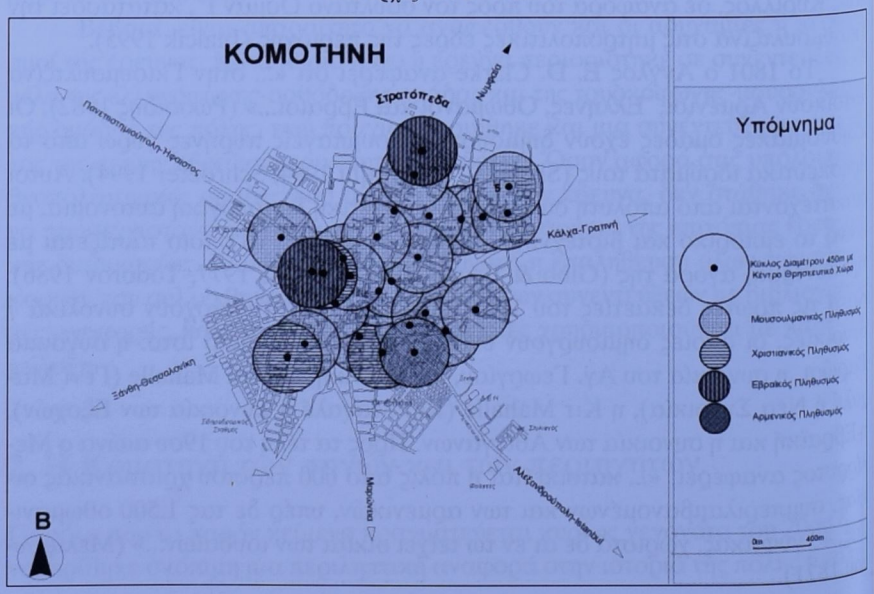

πτέμβριο του 1919 αναλαμβάνουν τη διοίκηση ολόκληρης της Θράκης.[9] Η γαλλική διοίκηση συνεργάζεται με ένα όργανο συμβουλευτικού χαρακτήρα, το 15μελές Ανώτατο Διοικητικό Συμβούλιο της Διασυμμαχικής Δ. Θράκης[10] και τη συνδρομή των πολιτικών αντιπροσώπων της ελληνικής (Βαμβακάς) και βουλγαρικής (Γκρέγκωφ) κυβέρνησης (Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1982).

Στις 14 Μαΐου 1920 ο ελληνικός στρατός εισέρχεται στην Γκιουμουλτζίνα και παραλαμβάνει τη διοίκηση της περιοχής από τις γαλλικές συμμαχικές δυνάμεις. Την επομένη θα κυκλοφορήσει τρίγλωσση προκήρυξη στα ελληνικά, τα βουλγαρικά και τα τουρκικά, «περί ισονομίας και ισοπολιτείας των κατοίκων» (Κεκτίδης, Κεχαγιάς, Σπυρέλη χ.χ.). Με τη Συνθήκη των Σεβρών, τη Σύμβαση περί Θράκης (1920) και αργότερα με τη συνθήκη της Λοζάνης (1923) η Κομοτηνή αποτελεί κομμάτι της ελληνικής εδαφικής επικράτειας.

3. Ανταλλαγές, μαζικές εγκαταστάσεις και εκτοπίσεις πληθυσμών

Οι πληθυσμιακές μεταβολές κατά την οθωμανική, τη βουλγαρική και την ελληνική κυριαρχία χρωμάτισαν το τοπίο της πόλης. Στην Κομοτηνή του 20ού αιώνα πραγματοποιήθηκαν μια σειρά πληθυσμιακών ανταλλαγών, μαζικών εγκαταστάσεων και εκτοπίσεων που είχαν φανερές επιρροές τη σημερινή εικόνα και σύνθεσή της όπως αυτή αποκαλύπτεται μέσω των διαφορετικών συνοικιών της (Χάρτης 3).

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, στα νοτιοδυτικά του οικισμού, σε περιοχή που γειτνίαζε με την αρμενική συνοικία της πόλης (Αρμενιό), εξαρχικοί βουλγαρόφωνοι χριστιανοί αγοράζουν εκτάσεις γης και δημιουργούν τη βουλγαρική συνοικία της πόλης (Κυριακίδης 1919).

Η παράδοση της πόλης (1913) στα βουλγαρικά στρατεύματα προκαλεί φυγή σημαντικού μέρους του πληθυσμού της (Υπουργείον Περιθάλψεως 1920). Πληθυσμιακές ομάδες από το βουλγαρικό έδαφος μετακινήθηκαν προς την περιοχή και εγκαταστάθηκαν σε μια προσπάθεια πληθυσμιακής ομογενοποιήσης της Δ. Θράκης, καταλαμβάνοντας τις περιουσίες κατοίκων που εγκα-

9. Κατά την περίοδο της Διασυμμαχικής Διακυβέρνησης, όπως αποκαλείται, η Θράκη είχε διαιρεθεί σε δύο διοικήσεις, τη γαλλική στη Δ. Θράκη και την αγγλική στην Α. Θράκη. Διοικητής της περιοχής της Γκιουμουλτζίνας είναι ο στρατηγός Charpy (Σαρπύ).

10. Αυτό αποτελείται από 5 πατριαρχικούς χριστιανούς, 5 Εβραίους, 2 εξαρχικούς χριστιανούς, 1 Αρμένιο, 1 Λεβαντίνο και 1 Εβραίο, με πρόεδρο τον Εμ. Δούλα από το Kara-Ağaç (Καρα-Αγάτς, πόλη στην Τουρκία, κοντά στις όχθες του Έβρου, οι κάτοικοι της οποίας ίδρυσαν στην απέναντι όχθη την Ορεστιάδα).

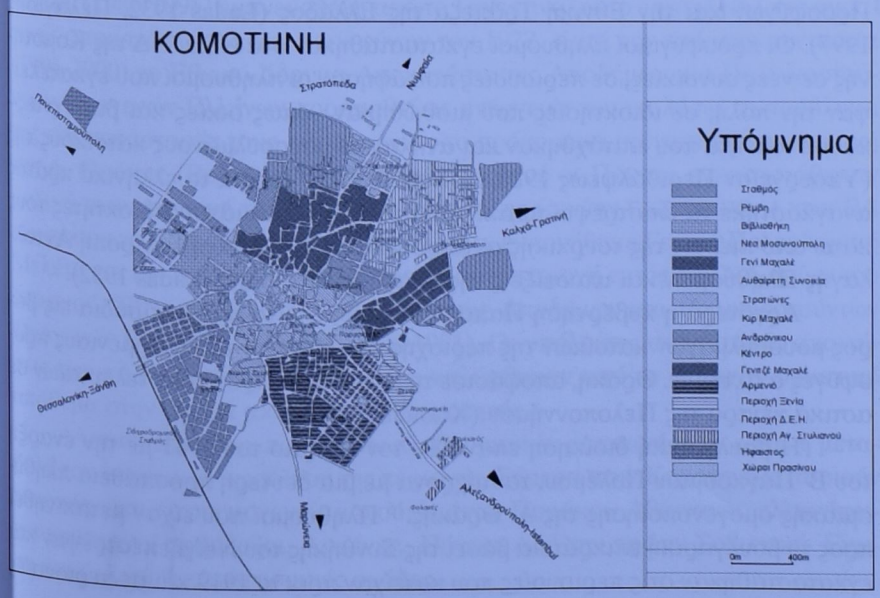

Χάρτης 3.
Οι συνοικίες της Κομοτηνής

τέλειψαν την πόλη και μετανάστευσαν προς τις περιοχές του ελληνικού κρ τους και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Παπαθανάση-Μουσιοπούλ 1981). Χριστιανοί και μουσουλμάνοι επιστρέφουν στην Γκιουμουλτζίνα μετ την αποχώρηση των βουλγαρικών δυνάμεων το 1919 και την κατάληψη της Δ Θράκης από το γαλλικό στρατό, ύστερα από διαταγή της Entente.

Ακολουθεί η ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή πληθυσμών με βάση τη Συν θήκη του Νεϊγί και τη Σύμβαση που υπογράφηκε για την Ελληνοβουλγαρικ Μετανάστευση (Εθνικό Τυπογραφείο 1919). Η σύμβαση προέβλεπε την εθε λοντική και αμοιβαία μετανάστευση πληθυσμιακών ομάδων προς τη χώρα επ λογής τους. Έτσι, οι έχοντες βουλγαρική εθνική συνείδηση εγκατέλειψαν τη πόλη και κινήθηκαν προς το εσωτερικό της βουλγαρικής επικράτειας. Αντ στροφα, ομάδες με ελληνική εθνική συνείδηση μετακινήθηκαν και εγκαταστά θηκαν στη Δ. Θράκη και στην πόλη (Πετρόπουλος 1989).[11] Οι προσφυγικ πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν στις νέες συνοικίες της πόλης αλλά και αρκετ στις ακίνητες περιουσίες των κατοίκων που έφυγαν για τη Βουλγαρία (Lada 1932), όπως στην περιοχή Καβακλιώτικα, στα νοτιοδυτικά του οικισμού (Κο νωνία των Εθνών 1926).[12]

Η δεύτερη ανταλλαγή πληθυσμών, που ήταν και η μεγαλύτερη, έγινε με ταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Η σχετική σύμβαση «περί ανταλλαγής των ελλη νικών και τουρκικών πληθυσμών», υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923.[13] Σ συγκεκριμένη περίπτωση η ανταλλαγή δεν ήταν εθελοντική αλλά αναγκαστι κή, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των υπό μετακίνηση πληθυσμών στην Ελλά δα και Τουρκία (Petzopoulos 1962, Διβάνη 2000). Από την ανταλλαγή εξαιρέ θηκαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δ. Θράκης και οι χριστιανοί ορθόδοξ κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου (Mavrogo datos 1983). Η Συνθήκη της Λοζάνης (24 Ιουλίου 1923) ήρθε να επισφραγίσε το ζήτημα της ανταλλαγής των πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας (Λέσχη τω Νέων Ελλήνων χ.χ.) και των περιουσιών τους.[14]

Η εγκατάσταση των προσφύγων από το ελληνικό κράτος συντονίστηκ αρχικά από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (1922-1923), που αργότερ (αρχές 1924) παρέδωσε τις αρμοδιότητές του στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (Ladas 1932, Πελαγίδη 1997). Οι προσφυγικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν στα Ν και ΝΔ της Κομοτη νής σε νέες συνοικίες, σε περιουσίες που άφησαν οι πληθυσμοί που εγκατέλει ψαν την πόλη, σε ιδιοκτησίες που μισθώθηκαν –όπως οικίες και βιοτεχνίες– και σε ακίνητα που επιτάχθηκαν και ανήκαν σε μουσουλμάνους κατοίκους τη (Υπουργείον Περιθάλψεως 1920, Δρίτσα 1989).[15] Τελικά το ελληνικό κράτο αναγκάστηκε να επιστρέψει τα ακίνητα στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τοι κάτω από πιέσεις της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή Αντα λαγής Πληθυσμών και υποδείξεις της ίδιας της επιτροπής (Ladas 1932).

Αργότερα η κυβέρνηση Παπαναστασίου, έπειτα από επεισόδια εις βά ρος μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής με πρωταγωνιστές Αρμένιους πρό σφυγες από την Α. Θράκη, αποφάσισε τη μεταφορά μέρους των τελευταίων σε αστικά κέντρα της Πελοποννήσου (Χασιώτης 1995).

Η βουλγαρική διοίκηση επανήλθε τον Μάρτιο του 1941 με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ταυτόχρονα με μια δεύτερη προσπάθεια πληθυ σμιακής ομογενοποίησης της Δ. Θράκης.[16] Πληθυσμοί που είχαν μετακινηθεί προς τη βουλγαρική επικράτεια βάσει της Συνθήκης του Νεϊγί επέστρεψαν κα εγκαταστάθηκαν στις περιουσίες που κατείχαν πριν το 1919 και σε περιουσίες

11. Πρέπει να σημειωθεί ότι η πραγματική εφαρμογή της συνθήκης άρχισε αρκετά αργότερα, μετά το 1923, κάτω από τις έντονες πιέσεις για άμεση αποκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και την Α. Θράκη. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί έδειξαν μεγαλύτερη προθυμία να μετακινηθούν λόγω του επικείμενου αναδασμού της γης που είχε υποσχεθεί η ελληνική κυβέρνηση, με τους εξαρχικούς, από την άλλη, να μη δείχνουν την ίδια προθυμία μετακίνησης προς το βουλγαρικό κράτος (Petzopoulos 1962).

12. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται από όλες τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Κομοτηνή τον Δεκέμβριο του 1998.

13. Η Κομοτηνή, όπως και άλλα μέρη της Ελλάδας, είχε ήδη δεχτεί έναν αριθμό προσφύγων νωρίτερα, μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τα τουρκικά στρατεύματα και την απομάκρυνση του ελληνικού στρατού τον Αύγουστο του 1922.

14. Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε και η «Δήλωσις περί των εν Ελλάδι μουσουλμανικών κτημάτων» από την ελληνική κυβέρνηση, μέσω των εκπροσώπων της. Αυτή προέβλεπε ότι «... οι Μουσουλμάνοι, ούτοι θα διατηρώσι το δικαίωμα της ελευθερίας διαθέσεως των ιδιοκτησιών αυτών...». Σχετικά με τη διαχείριση και διοίκηση των μουσουλμανικών περιουσιών, με το νόμο 2345/1920, προβλεπόταν η ίδρυση διαχειριστικών επιτροπών (ΦΕΚ 148, 3/7/1920). Το 1923 η Γενική Διοίκηση Θράκης, δημιούργησε τις Διαχειριστικάς Επιτροπάς των Μουσουλμανικών Περιουσιών Ξάνθης, Κομοτηνής, Αλεξανδρούπολης και Διδυμοτείχου. Αυτές ήταν διαχωρισμένες σε δυο τμήματα, ένα για την κοινοτική και ένα για τη βακούφικη περιουσία της κάθε κοινότητας (Ανδρεάδης 1956).

15. Η ελληνική κυβέρνηση, σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Γενεύης – σχετικά με την ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) ανάμεσά της και στην Κοινωνία των Εθνών– όφειλε να παραχωρήσει στην ΕΑΠ 500.000 εκτάρια. Από αυτά είχε άμεσα εξασφαλίσει τα 150.000, ενώ τα υπόλοιπα 350.000 θα προέρχονταν από τις περιουσίες που θα εγκατέλειπαν οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί προς την Τουρκία και τη Βουλγαρία. Τελικά το 1927 το ελληνικό κράτος είχε παραδώσει στην ΕΑΠ 812.592 εκτάρια. Από αυτά στη Δ. Θράκη τα 66.170 εκτάρια ήταν καλλιεργήσιμη γη και τα 65.090 εκτάρια μη καλλιεργήσιμη γη (Petzopoulos 1962).

16. Εκτός της περιοχής του Διδυμοτείχου, που ήταν υπό γερμανική διοίκηση.

που επιτάχθηκαν από χριστιανούς και μουσουλμάνους κάτοικους (Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη 2002α). Οι Έλληνες κάτοικοι μετανάστευσαν προς τις περιοχές Δ του Στρυμόνα και ένα μέρος αυτών στην υπό γερμανική διοίκηση Θεσσαλονίκη[17] (Pierron 2004). Από την άλλη, οι μουσουλμάνοι μετακινήθηκαν προς τα εδάφη του τουρκικού κράτους. Τον Μάρτιο του 1943 απομακρύνονται ολοκληρωτικά οι εβραϊκές κοινότητες της Ν. και ΝΑ Βαλκανικής, σύμφωνα με τις εντολές των Δυνάμεων του Άξονα (Ενεπεκίδης 1996).[18] Η κοινότητα της πόλης σχεδόν εξαλείφθηκε, με τον πληθυσμό της να μειώνεται από 819 σε 28 μέλη (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο 1979). Με τη λήξη του πολέμου και την επάνοδο της ελληνικής κρατικής εξουσίας, 10 μέλη της κοινότητας συναντώνται στην Κομοτηνή (Βασίλειον της Ελλάδος-Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος 1958), ενώ οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη.

Με τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου η ελληνική κυβέρνηση, επηρεασμένη από τις επιταγές του Ψυχρού Πολέμου, απομακρύνει τους πληθυσμούς που είχαν αποκτήσει τη βουλγαρική υπηκοότητα, αλλά και τους ηττημένους του πολέμου που προσέκειντο ιδεολογικά στα κομμουνιστικά και σοσιαλιστικά πολιτικά καθεστώτα. Την ίδια περίοδο οι αρμενικοί πληθυσμοί που είχαν συνεργαστεί με τις βουλγαρικές δυνάμεις εκτοπίζονται προς τις περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης, περιορίζοντας την αρμενική παρουσία στη Δ. Θράκη (Χασιώτης 1995, Χατζηαναστασίου χ.χ.).

Τη δεκαετία 1950-1960 πληθυσμιακές ομάδες από τις περιοχές της οροσειράς της Ροδόπης εγκαθίστανται, στην αρχή εποχιακά και αργότερα σε μόνιμη βάση, στα Α όρια του οικιστικού συγκροτήματος της Κομοτηνής.[19] Αργότερα, κατά την περίοδο της δικτατορίας, πληθυσμιακές ομάδες από διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας λαμβάνουν οικονομική ενίσχυση και κίνητρα για να μεταναστεύσουν και να εγκατασταθούν στη Δ. Θράκη (Poulton 1994).[20]

Από τα τέλη ήδη της δεκαετίας του 1970, Πόντιοι από τη Σοβιετική Ένωση μετακινούνται προς την Ελλάδα και εγκαθίστανται στην περιοχή της Δ. Θράκης (Glystos 1995).[21] Αρχικά ακολουθείται μια πολιτική αγροτικού εποικισμού (1985-1995) εμπνευσμένη από το «ανεπανάληπτο επίτευγμα» της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων του 1922. Κατά την επόμενη πενταετία (1995-2000) το Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων προσπαθεί με ενέργειές του να λύσει το πρόβλημα της αποκατάστασής τους, υλοποιώντας το πρόγραμμα στέγασης στην περιοχή της Δ. Θράκης (Βουτηρά 2002). Στην Κομοτηνή οι Πόντιοι εγκαταστάθηκαν μαζικά στην περιοχή της Νέας Μοσυνούπολης (πρώην ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ), στα ΒΔ του οικισμού (Μακρίδης 1998). Παράλληλα, εκπονήθηκε Γενική Πολεοδομική Μελέτη για την ανέγερση 800 κατοικιών στην περιοχή εκτός των ΝΑ ορίων του οικισμού (Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων 1996, Kokkinos 1991). Οι υπόλοιπες στεγαστικές απαιτήσεις των παλιννοστούντων στην πόλη καλύφθηκαν από το υπάρχον οικιστικό απόθεμα στην αγορά ακινήτων της Κομοτηνής.

Αποτέλεσμα των παραπάνω πληθυσμιακών μετακινήσεων είναι η μεταβολή του εθνοτικού μωσαϊκού της περιοχής. Σήμερα στην Κομοτηνή κατοικούν τουρκόφωνοι ή τουρκογενείς μουσουλμάνοι, Πομάκοι, Αθίγγανοι, ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι, Αρμένιοι, Πόντιοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση και άλλες εθνοπολιτισμικές ομάδες.

17. Στη Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκε η Επιτροπή Μακεδόνων και Θρακών, αποτελούμενη από τους οικείους μητροπολίτες και από αντιπροσώπους των προσφύγων, για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος (Σβώλος 1945). Αρκετές από τις οικίες που εγκατέλειπαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, με την επιβολή των περιοριστικών μέτρων εναντίον τους από τη γερμανική διοίκηση, τις καταλάμβαναν οι πρόσφυγες της Δ. Θράκης. Ο Pierron (2004) υποστηρίζει ότι από τις πρώτες μέρες της μετακίνησης των προσφύγων η Υπηρεσία Στέγασης του Δήμου Θεσσαλονίκης είχε αποφασίσει την συστέγασή τους σε οικίες Εβραίων που είχαν απομακρυνθεί.

18. Η απομάκρυνση έγινε το βράδυ της 3ης προς 4η Μαρτίου 1943 για όλες τις εβραϊκές κοινότητες της Δ. Θράκης (Εξάρχου 2001). Η πληροφορία διασταυρώνεται και από προφορική μαρτυρία σε συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998.

19. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή τον Δεκέμβριο του 1998.

20. Μετά το 1924 και με τις συμπαγείς συνοριακές γραμμές που χάραξε η Συνθήκη της Λοζάνης νομαδικές κοινότητες Σαρακατσάνων εγκαταστάθηκαν σε μονιμότερη βάση στην περιοχή της Δ. Θράκης. Στο σημείο αυτό ο Poulton αναφέρεται στους Σαρακατσάνους χωρίς να δίνει επαρκείς εξηγήσεις. Η πληροφορία δεν έχει συναντηθεί σε άλλη βιβλιογραφική πηγή και χρησιμοποιείται με αρκετά μεγάλη επιφύλαξη.

21. Μεταξύ 1977 και 2000 στην περιοχή της Δ. Θράκης εγκαταστάθηκαν 22.984 παλιννοστούντες, από αυτούς: 6.870 στον Ν. Ροδόπης, 7.770 στον Ν. Έβρου και 8.344 στον Ν. Ξάνθης (Βουτηρά 2002).

4. Οι διαδοχικές επεκτάσεις της πόλης

Οι επιχειρούμενες αλλαγές του εθνοτικού μωσαϊκού από τις εκάστοτε πολιτικές διοικήσεις μεταβάλλουν την εικόνα της πόλης και την οικιστική ανάπτυξή της. Η δημιουργία της σιδηροδρομικής σύνδεσης Σελανίκ - Δεδέαγατς - Ισταμπούλ (Θεσσαλονίκη - Αλεξανδρούπολη - Κωνσταντινούπολη) το 1896 διευρύνει την πόλη ΝΔ προς το Σιδηροδρομικό Σταθμό, και εμφανίζονται νέες δομές και λειτουργίες εκτός των παραδοσιακών πυρήνων της (Καραδήμου-Γερολύμπου 1997α, Dimitriades & Tsotsos 1999). Μέχρι τότε ο πολεοδομικός ιστός της εκτεινόταν εκατέρωθεν των οχθών του χειμάρρου Μπουκλουτζά, με το Β μέρος του να έχει μεγαλύτερο μέγεθος από το Ν (Χάρτης 4).

Οι περισσότερες πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν για την επέκταση του οικισμού αφορούν στη μαζική εγκατάσταση των προσφύγων από την Α Θράκη και τη Μικρά Ασία μετά το 1922. Για να επιλυθεί το πρόβλημα η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων δημιούργησε 5 νέους συνοικισμούς στην πόλη και κατασκεύασε 1.922 οικήματα (Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος 1931) χωρίς επιμέρους πολεοδομικό σχεδιασμό, ενώ ταυτόχρονα εκμεταλλεύτηκε τα οικήματα που εγκατέλειψαν οι κάτοικοι που μετανάστευσαν προς τη Βουλγαρία. Οι συνοικισμοί αυτοί οικοδομήθηκαν στις Ν παρυφές της πόλης αφού απαλλοτριώθηκαν 1.146.570 στρ. αγροκτημάτων, τσιφλικιών και κοινόχρηστων εκτάσεων (Γουδέλης 1984). Οι μεγαλύτεροι συνοικισμοί ήταν η Ρέμβη και ο Σταθμός, ενώ μια μικρότερη επέκταση δέχτηκε το Αρμενιό. Η περιοχή ρυμοτομείται πρόχειρα, χωρίζεται σε οικοδομικά τετράγωνα και έτσι έχουμε τη σημερινή εικόνα των εν λόγω συνοικισμών.

Η Κομοτηνή αποκτά μια καινούργια εικόνα μετά το 1928, που δεν καταφέρνει να αφαιρέσει τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η πόλη το 1920 είχε 21.294 κατοίκους, με τον ιστό της να εκτείνεται σε

Χάρτης 4.
Η Γκιουμουλτζίνα στις αρχές του 20ού αιώνα (πηγή: Καραδήμου-Γερολύμπου 1997α)

μια έκταση 120 εκταρίων, με πυκνότητα 177 κατοίκους ανά εκτάριο. Με την απογραφή του 1928 καταγράφονται 10.745 πρόσφυγες σε σύνολο 31.551 κατοίκων. Το νέο σχέδιο πόλης (1932) δίνει συνολική έκταση της πόλης 180 εκτάρια, με πυκνότητα 105 κατοίκους ανά εκτάριο (Καραδήμου-Γερολύμπου 1997β).

Η Κομοτηνή, στο σχέδιο πόλεως του 1932, περιλαμβάνει τους συνοικισμούς Ρέμβη, Σταθμό, Αρμενιό, Γιενιτζέ Μαχαλέ (Yenice Mahalle ή Πρόσφατη Συνοικία), Κιρ Μαχαλέ, Γιενί Μαχαλέ, Βιβλιοθήκη, Ανδρόνικου και το εμπορικό κέντρο της.[22] Επόμενη επέκταση είναι η δημιουργία του οικισμού Ήφαιστος ή Καλκάτζα το 1938. Το 1963 προστίθεται στον αστικό ιστό ο συνοικισμός Στρατώνες, Β της πόλης. Τρεις διαδοχικές επεκτάσεις του οικισμού κατά τη διάρκεια του 1970 οφείλονται στη δημιουργία εργατικών κατοικιών στα ΝΔ της πόλης – η πρώτη το 1973, η δεύτερη το 1976 και η τρίτη το 1978. Το 1980 η περιοχή της Νέας Μοσυνούπολης περιλαμβάνεται στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και αρχίζει η κατασκευή της από την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ (Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Κομοτηνής 1984).

Στις μελλοντικές επεκτάσεις του Σχεδίου Πόλεως προβλέπεται να περιληφθούν και οι αυθαίρετοι οικισμοί στα Β και Α της, δηλαδή τα αυθαίρετα των περιοχών Περδίκα, Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως και Ολύμπου. Σήμερα η Κομοτηνή αποτελείται από έναν διευρυμένο αστικό ιστό με 16 συνοικίες.[23] Σε αυτές βρίσκονται διάσπαρτοι οι χώροι πραγματοποίησης θρησκευτικών τελετών, εκπαιδευτικής δραστηριότητας και πολιτιστικής δράσης των κατοίκων. Η χωρική κατανομή τους ταυτίζεται με τις ανάγκες των δημοτών και κατά κύριο λόγο με τις ανάγκες της κυρίαρχης εθνοπολιτισμικής ομάδας (Χάρτης 5).

22. Στο κείμενο έχει χρησιμοποιηθεί η σημερινή ονοματολογία των δρόμων, οδών, πλατειών, περιοχών και συνοικιών, εκτός και εάν δηλώνεται κάποιο παλιότερο όνομα ή κάποιο που δεν περιλαμβάνεται στον *Αναλυτικό οδηγό των οδών και πλατειών της πόλης* (Δήμος Κομοτηνής 1994) και το *Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Κομοτηνής* (1984).

23. Τη Ρέμβη, τον Σταθμό, το Αρμενιό, τη Γενί Μαχαλέ, την Κιρ Μαχαλέ, τη Γενιτζέ Μαχαλέ, τους Στρατώνες, τη Βιβλιοθήκη, την Ανδρόνικου, τον Ήφαιστο, το Κέντρο, τη Νέα Μοσυνούπολη και τους αυθαίρετους οικισμούς.

5. Εθνοτικός ανταγωνισμός και χώρος: ιστορίες για διαδοχικές συρρικνώσεις και επεκτάσεις

Ως άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω πολιτικών εξελίξεων, η ορθόδοξη ελληνόφωνη κοινότητα της Δ. Θράκης βρέθηκε ενισχυμένη σε σχέση με τις υπόλοιπες εθνοπολιτισμικές ομάδες, συμβάλλοντας στην επίτευξη μιας εθνικής ομοιο-

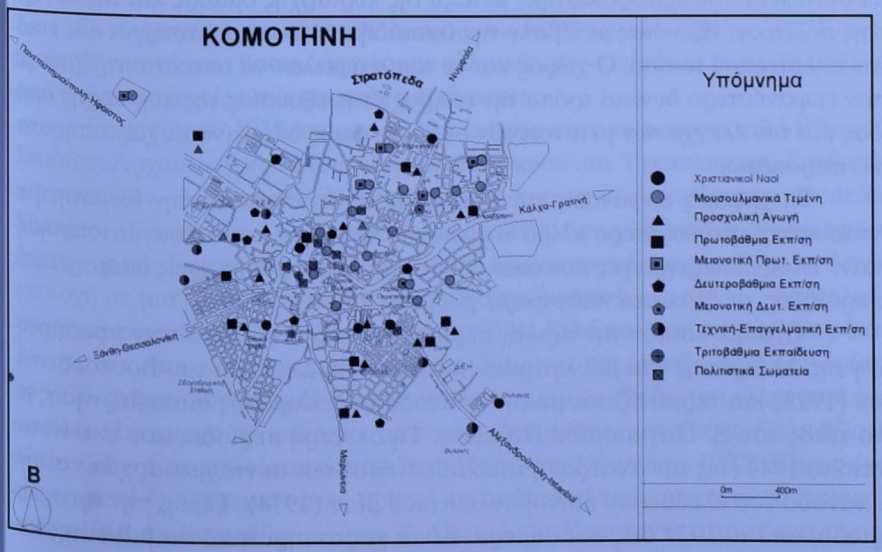

Χάρτης 5.
Λατρευτικοί, εκπαιδευτικοί και πολιτιστικοί χώροι

γένειας, στη δημιουργία ενός ενιαίου εθνικού κράτους και μιας νέας εθνικής χωρικής ταυτότητας (Μαυρογορδάτος 1988, Μηλιός 1997). Η Κομοτηνή βρέθηκε ενισχυμένη με έναν διευρυμένο πολεοδομικό ιστό, με ένα μεγαλύτερο αριθμό κατοίκων και με μια αυξανόμενη ζήτηση για δημιουργία έργων κοινωνικής, εκπαιδευτικής και πολιτιστικής υποδομής, η οποία μάλιστα θεωρήθηκε επιτακτική εκ μέρους κυρίως της κυρίαρχης ομάδας.

Η ελληνική πολιτική ηγεσία –βοηθούμενη από τους θεσμούς και τους φορείς της– χρησιμοποίησε τον όγκο του προσφυγικού πληθυσμού για την επίτευξη της πολιτικής του αστικού εκσυγχρονισμού, της πληθυσμιακής ομογενοποίησης, της εθνικής ολοκλήρωσης και της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας (Δρίτσα 1988). Τα εδάφη των Νέων Χωρών και προπάντων το αστικό τοπίο τους έπρεπε να αποβάλουν τον οποιονδήποτε χαρακτήρα είχαν κληρονομήσει από την περίοδο της οθωμανικής και βουλγαρικής διοίκησης και έτσι να αποτελέσουν ζωτικό κομμάτι του ελληνικού έθνους-κράτους και της ταυτότητάς του (Graham 2000). Το τοπίο των πόλεων όφειλε να εργάζεται ως διαρκής πηγή προβολής και καλλιέργειας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με προεκτάσεις στην ιστορία, την ιδεολογία και την ταυτότητα του έθνους-κράτους (Anderson 1988, White 2000).

Έτσι, επιδιωκόταν η δημιουργία ενός αστικού τοπίου μέσα από μια επιλεγμένη μορφή ιστού η οποία παραπέμπει σε μια οργάνωση και ένα σχεδιασμό των νέων εθνικών περιοχών βάσει ομογενοποιητικών, συνεκτικών και ενιαίων μορφών που βασίζονταν στην αντιπαράθεση της νεοελληνικής προς την οθωμανική και τη βουλγαρική πόλη (Καραδήμου-Γερολύμπου 1985, Hastaoglou-Martinides 1995).

Με τη βοήθεια των θεσμών και των φορέων της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, τα νέα εδάφη έγιναν τα παραδείγματα της πολιτικής ομογενοποίησης των πολυεθνοτικών πόλεων. Οι επεμβάσεις στόχευαν στον καθορισμό των χωρικών δομών και λειτουργιών κατά τέτοιον τρόπο ώστε οι εναπομείνασες εθνοπολιτισμικές ομάδες δεν θα μπορούσαν να αντισταθούν σε αυτές (Hadjimichalis et al. 1989).

Η ελληνόφωνη ορθόδοξη ομάδα κατάφερε να επιτύχει την εδραίωση της κυριαρχίας της και να εξασφαλίσει τον έλεγχο του χώρου, αστικού και μη. Η συνάφεια που εξασφαλίστηκε μεταξύ της κυρίαρχης ομάδας και της κεντρικής πολιτικής εξουσίας μετέβαλε την οποιαδήποτε δομή, λειτουργία και εικόνα του αστικού τοπίου. Ο χώρος και το τοπίο όφειλαν να αντικατοπτρίζουν με τον εμφανέστερο δυνατό τρόπο την υπεροχή της εξουσίας της κυρίαρχης ομάδας και τον έλεγχο των μειονοτικών ομάδων, όπως διαφαίνεται χαρακτηριστικά παρακάτω.

Οι χωρικές εκφάνσεις του εθνοτικού ανταγωνισμού στην Κομοτηνή εντάσσονται στο ευρύτερο κλίμα της εποχής κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν. Έτσι, οι περιγραφές που ακολουθούν διακρίνονται σε τρεις διαφορετικές περιόδους, με διακριτά κάθε φορά γνωρίσματα.

Έχουμε λοιπόν την πρώτη περίοδο, που ξεκινάει από την προσάρτηση της Δ. Θράκης στο βουλγαρικό κράτος με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) και τερματίζεται με την επάνοδο της ελληνικής διακυβέρνησης με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τη δεύτερη περίοδο, που εκτείνεται από το 1944 έως την ανατροπή του καθεστώτος των συνταγματαρχών και την επάνοδο του ελεύθερου κοινοβουλευτικού βίου (1974). Τέλος, την τρίτη περίοδο, από το 1974 έως και σήμερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι βάσει της πε-

ριοδολόγησης καταγράφονται οι πρακτικές του ελληνικού –και, σε μικρότερο βαθμό, του βουλγαρικού– έθνους-κράτους στην προσπάθεια ομογενοποίησης των πολυπολιτισμικών αστικών ιστών και ελέγχου των μειονοτικών πληθυσμών του. Το διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ των εν λόγω περιόδων είναι ο βαθμός έντασης της κρατικής πολιτικής, που φθίνει, αλλά δεν εξαλείφεται τελείως. Στην ουσία παίρνει νέα μορφή, όταν μεταξύ 1974 και 1991 δίνει τη θέση της στην πρακτική των «διοικητικών παρενοχλήσεων ή κατασταλτικών μέτρων», για να αλλάξει αισθητά μετά το 1991 με την εισαγωγή της αρχής τής πολλά υποσχόμενης «ισονομίας και ισοπολιτείας» (Ηρακλείδης 2002).

5.1. Ονοματολογία

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εθνοτικής ονοματολογίας της πόλης και της ένταξής της στα ελληνικά εθνικά ονοματολογικά πρότυπα (Κοκολάκης 2000, Κωστόπουλος 2000). Για παράδειγμα, η πόλη μετά το 1920 από Γκιουμουλτζίνα μετονομάστηκε σε Κομοτηνή (αρχικά Κομοτινή). Δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις οδών που μετονομάστηκαν, με χαρακτηριστικά τα παραδείγματα της οδού Μιχ. Καραολή –που στο παρελθόν ονομαζόταν Μακκαβαίων– και της Ν. Τσανακλή, πρώην Ελληνικού Βαρώσι και μετέπειτα Λόυδ Τζωρτζ. Το ίδιο συμβαίνει και με ονόματα συνοικιών και περιοχών: η περιοχή εντός των τειχών, η εβραϊκή συνοικία, ονομάζονταν Le Cale (Λε Καλέ, Το Κάστρο)[24] ή Οβριγιό, και σήμερα συνοικία Βιβλιοθήκης, ή η περίπτωση της κεντρικής πλατείας, η οποία μετονομάστηκε από Πλατεία Βουλγαροκτόνου σε Βασιλέως Κωνσταντίνου και τελικά σε Πλατεία Ειρήνης. Τέλος, το 1977 όλα τα τουρκικά ονόματα οδών και πλατειών μετονομάστηκαν σε ελληνικά και απαγορεύτηκε η χρήση τους από τις δημόσιες υπηρεσίες αλλά και στην καθημερινή ζωή των κατοίκων (Poulton 1994). Η ίδια πρακτική του εκβουλγαρισμού της ονοματολογίας είχε ακολουθηθεί και από τη δεύτερη βουλγαρική διοίκηση.

5.2. Περιοχές κατοικίας[25]

Οι περιοχές κατοικίας των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων της Κομοτηνής ήταν από τους βασικούς χώρους αλλαγών που υπέστη το τοπίο της πόλης από ανθρωπογενείς και φυσικούς παράγοντες.

Έτσι, έως το 1935, σε μια ελώδη έκταση στην περιοχή μεταξύ Εθνικού Σταδίου, Αρχαιολογικού Μουσείου, Διοικητηρίου και Υγειονομικού Σταθμού, κατοικούσαν Αθίγγανοι (Χάρτης 6). Η περιοχή ονομάζονταν Dedeler Karağacı (Ντεντελέρ Καραγατζί, το καραγάτσι των γερόντων). Νωρίτερα ο δήμαρχος της Κομοτηνής είχε αποφασίσει τη μεταφορά τους από την εν λόγω περιοχή σε μια άλλη, έξω από τον υπάρχοντα οικισμό, μια και «... αποτελούσαν άγος της πόλεως...» (Θρακική Στοά 1932). Αλλά και εκεί οι συνθήκες διαβίωσης δεν ήταν καλύτερες, και κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, το 1938, αποφασίστηκε η ανέγερση νέου οικισμού με έξοδα του ελληνικού δημοσίου. Η περιοχή ονομάστηκε από τους ίδιους τους κατοίκους Καλκάτζα ή Καλατζιέ και αποτελεί τον οικισμό του Ηφαίστου (Ζεγκίνης 1992). Όμως ένα μέρος αυτών παρέμειναν στην αρχική εγκατάστασή τους και κατά τη δεκαετία του 1960 εγκαταστάθηκαν στην Α πλευρά της Κομοτηνής, στο τέρμα της ο-

24. Με την ονομασία αυτήν οι Εβραίοι, καθώς επίσης και οι υπόλοιποι κάτοικοι, αποκαλούσαν την εβραϊκή συνοικία. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998.

25. Στο πλήθος των περιπτώσεων επιδιώκεται οι πληροφορίες που προέρχονται από τις συνεντεύξεις να τεκμηριώνονται και βιβλιογραφικά. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτό δεν ήταν εφικτό, οπότε χρησιμοποιούνται με κάθε επιφύλαξη. Επίσης, οι αλλαγές που περιγράφονται έχουν ταξινομηθεί χρονολογικά με βάση την ημερομηνία της πρώτης αλλαγής χρήσης ή κυριότητας των χώρων ή των κτηρίων.

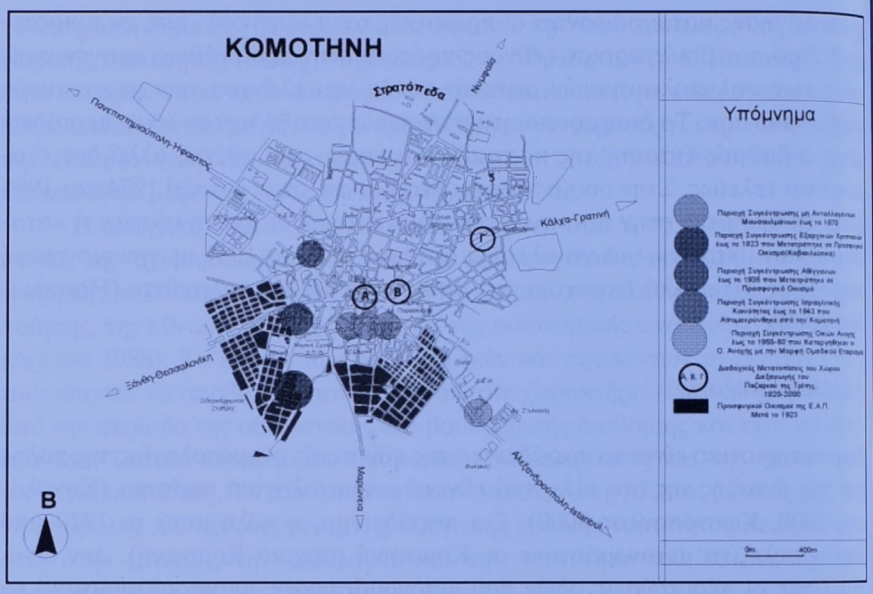

Χάρτης 6.
Μείζονες αλλαγές στην κατανομή και διάρθρωση του αστικού χώρου κατά τον 20ό αιώνα

δού Αδριανουπόλεως, δημιουργώντας το συνοικισμό Alan Kuyu (Αλάν Κουγιού, συνοικία του πηγαδιού) ή Teneke Mahalle (Τενεκέ Μαχαλέ ή Συνοικία των Τενεκέδων ή Τενεκεδόσπιτων). Η βαλτώδης περιοχή μέσα στην πόλη οικοδομήθηκε από προσφυγικούς συνοικισμούς κατά ένα μέρος και κατά ένα άλλο έμεινε ανοικοδόμητη, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Η εκτόπιση του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης το 1943 δημιούργησε ένα οικιστικό απόθεμα που αξιοποιήθηκε από τον υπάρχοντα πληθυσμό της πόλης. Αρχικά οι οικίες τους χρησιμοποιήθηκαν από τις βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις και τους Βουλγάρους εποίκους για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών τους (Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη 2002α).[26] Με τη λήξη του πολέμου επήλθαν στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους, και αυτό με τη σειρά του παραχώρησε τη διαχείρισή τους στο Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (1949).[27] Σήμερα η περιοχή της Βιβλιοθήκης αποτελεί μια περιοχή εμπορίου και κατοικίας της Κομοτηνής, που κατοικείται από μέλη της κυρίαρχης εθνοπολιτισμικής ομάδας.

Μεταπολεμικά η ελληνική κυβέρνηση συνεχίζει τις προσπάθειες εξυγίανσης των αστικών υποβαθμισμένων περιοχών υπακούοντας σε πιέσεις των τοπικών κοινωνιών. Χαρακτηριστικό είναι το ζήτημα της πορνείας: με την κατάργηση των οίκων ανοχής ομαδικού εταιρισμού (1955, 1960), που οδήγησε στη σταδιακή απογκετοποίησή της από οριοθετημένες περιοχές της πόλης (Ζαϊμάκης 1999). Αυτοί βρίσκονταν στη Ν έξοδο της Κομοτηνής, προς Αλεξανδρούπολη.[28] Στην περιοχή που στέγαζε αυτά τα οικήματα μετά το 1973 αρχίζουν οι εργασίες κατασκευής των εργατικών κατοικιών του Αγ. Στυλιανού.

Το 1959-1961 μεγάλη πλημμύρα καταστρέφει τον οικισμό Καλκάτζα, ο οποίος ανοικοδομήθηκε ξανά προκειμένου να επανέλθουν οι Αθίγγανοι κάτοικοί του. Κατά την περίοδο αυτή οικοδομείται και το Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο Ηφαίστου (Ζεγκίνης 1992).

Κατά την πρώτη πενταετία του 1970 παρατηρείται ένα ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα των μουσουλμάνων της Δ. Θράκης προς τη Δ. Γερμανία και την Τουρκία. Παράλληλα, εμφανίζεται ένα αντίστροφο ρεύμα παλιννόστη-

26. Η πληροφορία αυτή διασταυρώθηκε και από προφορική μαρτυρία κατά τη διάρκεια συνέντευξης που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998.

27. Αναλυτικότερα, τον Νοέμβριο του 1944 η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει να επιστρέψει τις εβραϊκές περιουσίες στους ιδιοκτήτες τους, οι πολιτικές εξελίξεις όμως καθυστερούν την εφαρμογή του σχετικού νόμου. Τον Οκτώβριο του 1947 η ελληνική κυβέρνηση εκδίδει διάταγμα σύμφωνα με το οποίο η διαχείριση των εβραϊκών περιουσιών παραχωρείται στην Κεντρική Οργάνωση των Εβραϊκών Κοινοτήτων Ελλάδος. Έτσι, ιδρύεται ο Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος (ΟΠΑΙΕ), που είναι ακόμα και σήμερα υπεύθυνος για τις εβραϊκές περιουσίες (Μόλχο 1994). Μεταπολεμικά, στις περιπτώσεις που εμφανίζονταν ιδιοκτήτες των ακίνητων περιουσιών και αφού αποδεικνυόταν η συγγένειά τους με τους εκτοπισμένους νόμιμους κατόχους, τότε μόνο η περιουσία παραχωρούνταν σε αυτούς (Εξάρχου 2001). Στις περιπτώσεις όπου ιδιοκτησίες δεν διεκδικούνταν από κανέναν, παρέμειναν στην δικαιοδοσία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος. Οι περισσότεροι επιζήσαντες, αφού απέκτησαν ξανά τις περιουσίες τους, τις πούλησαν σε άλλους κατοίκους της Κομοτηνής. Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1998 στην Αθήνα.

28. Η πληροφορία προέρχεται από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

σης από τη Δ. Ευρώπη με τάσεις εγκατάστασης στα αστικά κέντρα της περιοχής (Ακαδημία Αθηνών 1995).[29] Η περιοχή που διασχίζεται από την οδό Ν. Ζωίδου και γύρω από το Serdar Cami (τέμενος Σερδάρ ή Τζαμί του Αρχιστρατήγου), περιλαμβανομένου και του σημερινού Δημαρχείου, ονομαζόταν Serdar Mahalle (Σερδάρ Μαχαλέ ή Συνοικία του Αρχιστράτηγου/Συνοικία του Επικεφαλής του Αγήματος) και κατοικούνταν ως επί το πλείστον από μουσουλμάνους κατοίκους. Τα οικήματα και οι υπόλοιπες περιουσίες τους –εντός και εκτός της γειτονιάς– αγοράστηκαν από άλλους δημότες της πόλης, κυρίως χριστιανούς (Εταιρεία για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων 1992).[30] Σήμερα η περιοχή αποτελεί μέρος του εμπορικού Κέντρου της πόλης.

29. Την περίοδο 1961-1971 απαγορευόταν η έξοδος από τη χώρα των μουσουλμάνων πολιτών της και των μη εθνικοφρόνων χριστιανών.

30. Η πληροφορία διασταυρώθηκε και από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1998 στην Θεσσαλονίκη.

5.3. Άλλα δημόσια κτήρια και δημόσιοι ελεύθεροι χώροι

Οι δημόσιοι χώροι και τα δημόσια κτήρια είναι τα κατεξοχήν στοιχεία μιας πόλης που μαρτυρούν την κρατική πολιτική και τις επεμβάσεις αυτής (Χάρτης 7). Οι μεταβολές που παρατηρούνται μεταξύ 1913 και 1944 έγιναν στη διάρκεια δύο διαφορετικών πολιτικών διοικήσεων. Σε αυτές η ελληνική και η βουλγαρική διοίκηση επιδίωξαν την εθνοτική ομογενοποίηση της περιοχής μέσω της μαζικής εγκατάστασης πληθυσμών με έντονα τα χαρακτηριστικά της ελληνικής και βουλγαρικής εθνικής συνείδησης, παράλληλα με τον περιορισμό των διαφορετικών εθνοτικών ταυτοτήτων.

Ειδικότερα στη συνοικία Βιβλιοθήκης και στην περιοχή του Millet Bahçesi (Μιλέτ Μπαχτσεσί ή Κήπος του Έθνους), το 1907 κατασκευάστηκε το επιβλητικό σε μέγεθος κτήριο του Νέστορος Τσανακλή, στην οδό Δημοκρίτου, και τη σχολική χρονιά 1908-1909 άρχισε τη λειτουργία της η Αστική Σχολή Αρρένων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Στο ίδιο κτήριο το 1912 λειτουργεί παράρτημα του Κεντρικού Παρθεναγωγείου. Μετά το 1920 εγκαταστάθηκε σε αυτό η Γενική Διοίκηση Θράκης, υποδηλώνοντας την αυξανόμενη επιρροή της κεντρικής πολιτικής εξουσίας στον αστικό χώρο, μέσω ενός συμβολικού οικήματος συνδεδεμένου με το δυναμικό χριστιανικό στοιχείο της πόλης από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Baker 1992). Αρ-

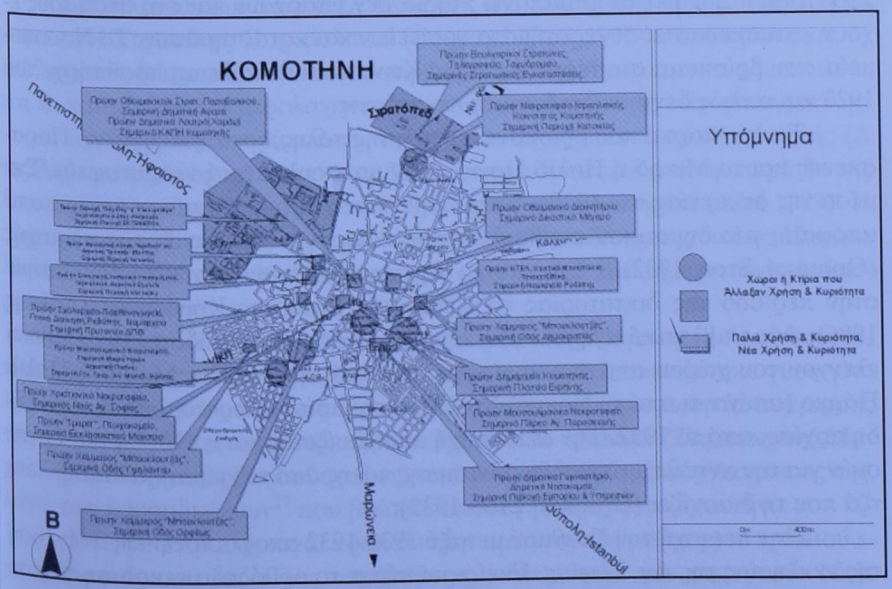

Χάρτης 7.
Χώροι και κτήρια που άλλαξαν χρήση και κυριότητα κατά τον 20ό αιώνα

γότερα, από το 1954 έως το 1972 εγκαθίσταται σε αυτό η Νομαρχία Ροδόπης. Με την ίδρυση του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (1973) στο κτήριο στεγάζεται η Πρυτανεία του (Θρακική Στοά 1932, Λιάπης 1996).

Με την εγκατάσταση της βουλγαρικής διοίκησης το 1913 σημειώνεται η μετατροπή αρκετών τεμενών σε αποθήκες και εκκλησίες (Τριάρχης 1976), όπως το Eski Cami (Εσκί Τζαμί ή Παλιό Τζαμί)[31] και το Yeni Cami (Γενί Τζαμί ή Νέο Τζαμί) στο κέντρο της πόλης. Ταυτόχρονα στην ίδια περίοδο και μέχρι να κατασκευαστούν οι βουλγαρικοί στρατώνες στη βόρεια έξοδο της πόλης, τα κτήρια όλων των σχολείων της Γκιουμουλτζίνας επιτάχθηκαν προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες στέγασης των βουλγαρικών στρατευμάτων (Κυριακίδης 1919). Στην ίδια περιοχή (περιοχή Στρατώνες), και σε κτήριο που κατασκευάστηκε μεταξύ 1928 και 1932 από τον Δήμο Κομοτηνής, στεγάστηκε το Τηλεγραφείο και Ταχυδρομείο της πόλης (Θρακική Στοά 1932). Τα παραπάνω κτηριακά συγκροτήματα σήμερα αποτελούν μέρος των στρατιωτικών εγκαταστάσεων της πόλης.

Το παλαιό Οθωμανικό Διοικητήριο, που βρίσκεται στη συνοικία Ανδρόνικου, μετά το 1920 μετατράπηκε σε Δικαστικό Μέγαρο (Θρακική Στοά 1932) και παραμένει έτσι έως σήμερα.[32]

Οι Οθωμανικές Φυλακές μετά το 1920 δεν αλλάζουν χρήση, παραμένουν το Σωφρονιστικό Κατάστημα του Πρωτοδικείου Ροδόπης και μετονομάζονται σε Επανορθωτικές Φυλακές Κομοτηνής (Θρακική Στοά 1932). Σε παρακείμενο κτήριο (μπορεί και στο ίδιο) του Δικαστικού Μεγάρου στεγάζονταν φυλακές, που λειτουργούσαν ως κρατητήρια. Σήμερα οι φυλακές βρίσκονται στο δρόμο που οδηγεί προς την Αλεξανδρούπολη, ΝΔ του Νοσοκομείου της πόλης και Ν των εργατικών κατοικιών του Αγ. Στυλιανού.

Το Δημαρχείο της πόλης αρχικά βρισκόταν στην Πλατεία Βουλγαροκτόνου, όπου στεγαζόταν και πριν το 1920. Το κτήριο όμως θεωρήθηκε «... μικρό και ακατάλληλο να να στεγάσει την Δημαρχεία Κομοτηνής...» (Θρακική Στοά 1932), κατεδαφίστηκε το 1935-1936 και έτσι μεγάλωσε ο χώρος της πλατείας. Σήμερα το Δημαρχείο βρίσκεται ΝΔ του Πάρκου της Αγ. Παρασκευής.

Επί της οδού Απ. Σούζου το 1932 λειτουργούσε Δημοτικό Γυμναστήριο, και σε άλλο κτήριο, αφού επισκευάστηκε, το Δημοτικό Νοσοκομείο (Θρακική Στοά 1932). Σήμερα τα παραπάνω κτήρια δεν υπάρχουν και στη θέση τους έχουν κατασκευαστεί συγκροτήματα γραφείων και καταστημάτων. Το Νοσοκομείο, που βρίσκεται στο τέρμα της οδού Κωνσταντινουπόλεως, προϋπήρχε του 1923 και απλώς δέχτηκε διαδοχικές επεκτάσεις.

Τα δύο πάρκα που βρίσκονται εντός της πόλης, το πάρκο της Αγ. Παρασκευής και το Μικρό ή Παλιό Ηρώο, ήταν μουσουλμανικά νεκροταφεία. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 μετατράπηκαν σε χώρους πρασίνου ύστερα από απόφαση του δημοτικού συμβουλίου της πόλης για εξυγίανση της περιοχής (Θρακική Στοά 1932).[33] Στο πάρκο της Αγ. Παρασκευής κατασκευάστηκε στην περίοδο της δικτατορίας το Κεντρικό Ηρώο της Κομοτηνής (Λιάπης 1996), ένα επιβλητικό μνημείο στο κέντρο της που σημασιοδοτεί την επιβολή ελέγχου του χώρου από την κυρίαρχη πολιτικά ομάδα. Στο Μικρό ή Παλιό Πάρκο (απέναντι από τη Νομική Σχολή) οι εργασίες εξωραϊσμού του είχαν ήδη αρχίσει από το 1932. Την ίδια εποχή αποφασίζεται και η έναρξη των εργασιών για την αντιπλημμυρική θωράκιση της πόλης από το χείμαρρο Μπουκλουτζά που τη διασχίζει (Θρακική Στοά 1932).

Στην περιοχή του Σταθμού μεταξύ 1931-1932 αποφασίστηκε η ανέγερση της εκκλησίας της Αγ. Σοφίας. Εκεί προϋπήρχε το ορθόδοξο νεκροταφείο του

31. Το Eski Cami μαζί με το İmaret [Ιμαρέτ ή Πτωχοκομείο] και το Hamam [Χαμάμ ή Λουτρό] ήταν δωρεά του Gazi Evrenos [Γκαζί Εβρενός] στον οικισμό κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής παρουσίας στην πόλη (14ος αιώνας). Όλο αυτό το κτηριακό σύμπλεγμα που κατασκευάστηκε εκτός των τειχών του φρουρίου της Γκιουμουλτζίνας ήταν μέρος του βακουφιού του Gazi Evrenos και αποτέλεσε τον πυρήνα της μετέπειτα Çarsi [Αγοράς] της πόλης (Kiel 1983).

32. Πρόσφατα, και σε οικόπεδο που γειτνιάζει, κατασκευάστηκε το καινούργιο Δικαστικό Μέγαρο. Το παλιό κτήριο πρόκειται να παραχωρηθεί από τη δημοτική αρχή στο κοινό ως κέντρο πολιτιστικών εκδηλώσεων.

33. Η πληροφορία προέρχεται και από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Κομοτηνή και στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

Αγ. Χαραλάμπους στην οδό Σταθμού, παραπλεύρως του Εθνικού Σταδίου (Θρακική Στοά 1932). Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βουλγαρικής διοίκησης χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της Εξαρχικής εκκλησίας, ενώ απαγορεύτηκε η χρήση του στους ορθόδοξους κατοίκους της πόλης (Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη 2002β).

Στα ΒΔ του οικισμού και στην περιοχή της Νέας Μοσυνούπολης, Ν της οδού Εθνικής Αντιστάσεως, υπήρχε ελώδης έκταση με την ονομασία Pos-Pos (Πος-Πος). Η περιοχή πήρε το όνομά της από τον μπεκτασικό τεκέ που υπήρχε εκεί με το ίδιο όνομα (Ζεγκίνης 1998). Το 1932 αναδασώθηκε μια έκταση 300 στρ. και ονομάστηκε Χίλια Δένδρα (Θρακική Στοά 1932). Μέχρι το 1970 περίπου γινόταν στην περιοχή και το περίφημο ζωοπάζαρο της Κομοτηνής.[34] Στην περιοχή Β της οδού Εθνικής Αντιστάσεως υπήρχε περιοχή λαχανόκηπων των κατοίκων, έκτασης ίσης περίπου με το παρακείμενο δασάκι. Κηπευτικά καλλιεργούσαν επίσης, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, γύρω από την περιοχή της οδού 14ης Μαΐου. Το 1980 ολόκληρη η περιοχή εντάσσεται στο σχέδιο πόλεως και το 1982 η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος σε συνεργασία με την ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ αναλαμβάνει τη δημιουργία ενός νέου πρότυπου οικισμού, ύστερα από αναγκαστική απαλλοτρίωση υπέρ του ελληνικού δημοσίου. Στην περιοχή βρίσκεται εγκατεστημένο ένα μέρος της αθιγγανικής κοινότητας της πόλης (Ζεγκίνης 1992).

Τέλος, στις σημερινές οδούς Φιλικής Εταιρίας και Ε. Βενιζέλου βρίσκεται το İmaret. Μετά το 1920 δέχεται επεμβάσεις στο κέλυφός του και στεγάζει για αρκετά χρόνια το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος της πόλης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 δίνεται στη δικαιοδοσία της Μητρόπολης Μαρώνειας και Κομοτηνής (Kiel 1971) και σήμερα στεγάζει το Εκκλησιαστικό Μουσείο (Λιάπης 1996).

Με την απομάκρυνση της δεύτερης βουλγαρικής διοίκησης (1944) το ελληνικό κράτος προσπαθεί να ανασυγκροτηθεί, να αντιμετωπίσει τις συνέπειες των δύο πολέμων και να συνεχίσει το ομογενοποιητικό έργο του στο τοπίο και τη λειτουργία των πολυπολιτισμικών πόλεων στα Β και ΒΔ σύνορά του. Η προσπάθεια αυτή ενισχύεται με νέα δυναμική, όπως αυτή εκφράζεται από το απολυταρχικό καθεστώς της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974).

Βάσει αυτών των πολιτικών αλλαγών, στο Κέντρο της πόλης οι πρώην Οθωμανικοί Στρατώνες Πυροβολικού (Θρακική Στοά 1932) κατεδαφίστηκαν το 1967 και στη θέση τους κατασκευάστηκε η Δημοτική Αγορά, με τα κρεοπωλεία και τα καταστήματα οπωρολαχανικών, επεκτείνοντας έτσι την αγορά της πόλης.

Στη θέση του κτηρίου όπου στεγάζεται σήμερα το ΚΑΠΗ Κομοτηνής (Δ της Δημοτικής Αγοράς) παλιότερα βρισκόταν το Χαμάμ. Κατά την περίοδο της δικτατορίας ανατινάχτηκαν και τα τελευταία ίχνη του κτηρίου (Kiel 1983). Η περιοχή ονομάζεται από τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης Hamam Mahalle (Χαμάμ Μαχαλέ ή Συνοικία του Λουτρού)[35] και σήμερα αποτελεί μέρος του εμπορικού κέντρου της πόλης.

Στο κτήριο όπου στεγάζεται σήμερα η Γενική Γραμματεία Αν. Μακεδονίας και Θράκης υπήρχε η Δημοτική Πισίνα, που κατασκευάστηκε γύρω στο 1960 και κάλυπτε τις ανάγκες των κατοίκων μέχρι την ημερομηνία ανέγερσης του κτηρίου.[36] Η περιοχή ονομαζόταν Tabakhane Mahalle (Ταμπακχανέ Μαχαλέ ή Συνοικία των Βυρσοδεψείων) από τους μουσουλμάνους κατοίκους της, λόγω των βυρσοδεψείων[37] που βρίσκονταν συγκεντρωμένα σε αυτήν.

Το 1968-1969 πυρκαγιά προκαλεί την καταστροφή μέρους του παλαιού εμπορικού κέντρου της πόλης, και συγκεκριμένα μεταξύ των σημερινών οδών

34. Η πληροφορία προέρχεται από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Κομοτηνή και στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

35. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

36. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

37. Τα βυρσοδεψεία βρίσκονταν πάντοτε εγκατεστημένα στις παρυφές των πόλεων, παραπλεύρως χειμάρρων ή ποταμών, λόγω τις δυσοσμίας τους και των υψηλών αναγκών τους για νερό.

Δημοκρατίας, Θησέως και Ορφέως. Η φωτιά καταστρέφει το σταθμό των Υπεραστικών Λεωφορείων, το παλαιό χάνι (όπου στεγαζόταν το Κρατικό Μονοπώλιο Αλατιού) και τα εργαστήρια επεξεργασίας λευκοσίδηρου και χαλκού, που ανήκαν κυρίως σε μουσουλμάνους δημότες. Με την ανάπλαση που ακολούθησε απομακρύνθηκαν οι παλιότερες χρήσεις και εισήχθησαν δυναμικότερες, αλλάζοντας το προφίλ της περιοχής. Στην περιοχή δημιουργήθηκε το σημερινό κτήριο του Διοικητηρίου.[38] Το ΚΤΕΛ μεταφέρθηκε στο Αρμενιό, σε περιοχή που παλιότερα ήταν γεμάτη από λαχανόκηπους και αμπελώνες των κατοίκων.

Στην περιοχή των αυθαίρετων Περδίκα, επί των οδών Αδριανουπόλεως Περδίκα, Σ. Μουστάκη υπήρχε ένα μικρό μουσουλμανικό νεκροταφείο, και είχε σχεδιαστεί η κατασκευή μειονοτικού σχολείου στο τέμενος Alan-Kuyu Mescidi (Αλάν-Κουγιού Μεστζιντί ή το μεστζίντ του Αλάν Κουγιού), η οποία ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε. Η περιοχή παρέμεινε αναξιοποίητη, και από τα μέσα του 1970 λειτουργεί ένα συνεργείο επισκευής αυτοκινήτων. Ο χώρος όπου βρισκόταν το νεκροταφείο σήμερα είναι αναξιοποίητος.[39]

Στη συνοικία Ρέμβη, στο χώρο του σημερινού ΙΚΑ, βρισκόταν η οικία ενός εμπόρου μέλους της εβραϊκής κοινότητας, η οποία άλλαξε χρήση μετά τη λήξη του πολέμου.[40]

Επί των οδών Μ. Αλεξάνδρου, Ολύμπου και Αγ. Βαρβάρας υπήρχε το νεκροταφείο της εβραϊκής κοινότητας.[41] Μετά την ολοκληρωτική απομάκρυνση της κοινότητας κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, η περιοχή δέχτηκε πιέσεις για την οικοδόμησή της και έτσι μετατράπηκε σε περιοχή αυθαίρετης κατοικίας μέχρι το 1963, οπότε εντάχθηκε στο σχέδιο πόλεως.

Στα 1959-1961 το ξεχείλισμα του Μπουκλουτζά, όπως είχε αναφερθεί, προκαλεί εκτεταμένες ζημιές σε μεγάλο μέρος της πόλης και, ιδίως, στις γειτνιάζουσες με αυτόν περιοχές. Σύντομα αρχίζουν τα έργα για την ολική εκτροπή του χειμάρρου εκτός του πολεοδομικού συγκροτήματος και το ριζικό επανασχεδιασμό της περιοχής σύμφωνα με τις νέες ανάγκες της πόλης. Η κοίτη του ποταμού επιχωματώθηκε και έτσι δημιουργήθηκε ένας δρόμος διπλής κυκλοφορίας, με διαχωριστική νησίδα πρασίνου (Bowden 1982, Λαλένης 2000).[42] Πρόκειται για τις οδούς Δημοκρατίας, Ορφέως, Δημοκρίτου και Υψηλάντου. Ύστερα από αυτό καταργήθηκαν οι 16 γέφυρες που ένωναν τις δυο πλευρές της πόλης, τον Πάνω και τον Κάτω Μαχαλά (Υπουργείο Δημοσίων Έργων 1951). Σε μία από αυτές τις γέφυρες (τη σκεπαστή γέφυρα ή τα Σκεπαστά), που βρισκόταν στο χώρο της κεντρικής πλατείας και κατέληγε στην οδό Ερμού (Καραδήμου-Γερολύμπου 1997α), υπήρχαν καταστήματα εμπορίας υφασμάτων και ειδών ρουχισμού (Γαρυφάλλου 1992) που ανήκαν σε Εβραίους κατοίκους της πόλης.[43] Με αυτά ολοκληρώνονται οι μεταβολές που καταγράφηκαν στο διάστημα 1944-1974 στο τοπίο της Κομοτηνής.

Μετά το 1974, με την εποχή της μεταπολίτευσης και τις αλλαγές που εισήγαγε αυτή στο ελληνικό πολιτικό κατεστημένο, δεν απομακρύνθηκαν οι πρακτικές της εθνικής ομογενοποίησης του ανθρωπογενούς χώρου και του ελέγχου της εθνοτικής διαφορετικότητας των πολιτών της χώρας. Χρειάστηκε να περάσουν περίπου είκοσι χρόνια για να υιοθετηθεί μια σχετική ισονομία και ισοπολιτεία όλων των Ελλήνων πολιτών από την κεντρική πολιτική εξουσία. Χωρίς βέβαια να υπάρξει η αντίστοιχη προθυμία εφαρμογής από τους τοπικούς εκτελεστικούς φορείς αυτής, αλλά και από τους ίδιους τους εισηγητές της (Ηρακλείδης 2002).

Ειδικότερα, η περιοχή εντός των παλιών τειχών της πόλης[44] κατοικού-

38. Η πληροφορία προέρχεται από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Κομοτηνή και στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

39. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή τον Δεκέμβριο του 1998.

40. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998.

41. Η πληροφορία προέρχεται από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στην Κομοτηνή τον Δεκέμβριο του 1998.

42. Η πληροφορία προέρχεται και από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1998.

43. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998.

44. Τα τείχη της πόλης σώζονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους μέχρι το 1922-1923 (Θρακική Στοά 1932), οπότε και κατεδαφίστηκε μέρος τους προκειμένου να ικανοποιηθούν οι αυξημένες στεγαστικές ανάγκες της πόλης και η σχεδιασμένη αλλαγή του τοπίου της.

νταν από τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας. Η συναγωγή βρισκόταν στην πλατεία Αυτοκράτορα Θεοδοσίου, δίπλα από το Μητροπολιτικό Μέγαρο και απέναντι από το μητροπολιτικό ναό. Το 1983, αν και με υπουργική απόφαση η συναγωγή της Κομοτηνής χαρακτηρίζεται ως διατηρητέο μνημείο (*Χρονικά* 1983), ωστόσο το κτήριο δεν δέχεται καμία φροντίδα και καταρρέει γύρω στο 1995-1996. Στην οδό Μ. Καραολή υπήρχαν εν σειρά το Ισπανικό Υποπροξενείο, η Ισραηλιτική Λέσχη Κομοτηνής και το Τριτάξιο Δημοτικό Ισραηλιτικό Σχολείο (Ιωαννίδης 1984,[45] *Χρονικά* 1987, Pierron 2004). Επί της οδού Φιλίππου βρισκόταν το κτήριο που στέγαζε την ισραηλιτική λέσχη Αχαδούτ, η οποία συνόρευε στο πίσω μέρος με το κτήριο του πρακτορείου της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος.[46]

Το 1983-1984 για τη δημιουργία της Πανεπιστημιούπολης του Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης στα ΒΑ της Κομοτηνής έγινε αναγκαστική απαλλοτρίωση υπέρ του ελληνικού δημοσίου και προς όφελος του ΔΠΘ, περίπου 3.000 στρεμμάτων. Η γη αυτή καλυπτόταν από λαχανόκηπους που ανήκαν κατά μεγάλη πλειοψηφία σε μουσουλμάνους δημότες (Christides 1997). Τότε άρχισε η κατασκευή των κτηρίων της και σήμερα συνεχίζεται η κτηριακή ανάπτυξή της, που καταλαμβάνει ένα μικρό κομμάτι της συνολικής έκτασης που απαλλοτριώθηκε.

Οι παραπάνω αλλαγές του αστικού και περιαστικού χώρου της πόλης καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα αποκαλύπτουν την έκβαση του εθνοτικού χωρικού ανταγωνισμού μεταξύ της κυρίαρχης και των μειονοτικών εθνοπολιτισμικών ομάδων και την αλλαγή της τοπίου, αλλά όχι και του χαρακτήρα της Κομοτηνής.

6. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η Κομοτηνή αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο παρατήρησης των διαφόρων εθνοπολιτισμικών ομάδων και του τρόπου με τον οποίο οι σχέσεις τους και οι δομές εξουσίας μεταφράζονται σε δομές και χαρακτηριστικά του αστικού χώρου. Οι ίδιες οι μεταβολές που μέσα στα χρόνια επήλθαν στον αστικό χώρο της Κομοτηνής ερμηνεύονται αν ανατρέξει κανείς στις τοπικές αλλά και διακρατικές διεθνοτικές σχέσεις.

Η πόλη εμφανίζει μια έντονη και διαρκώς μεταβαλλόμενη εθνοπολιτισμική πολυμορφία. Οι μαρτυρίες των περιηγητών της οθωμανικής περιόδου είναι πλούσιες και αποκαλυπτικές, ο αστικός ιστός χωριζόταν σε περιοχές κατοικίας της κάθε ομάδας και σε κοινόχρηστους δημόσιους χώρους.

Μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων και του αστικού χώρου υπάρχει μια διαρκής σχέση αλληλεξάρτησης. Οι ομάδες επηρεάζουν διαρκώς τη δομή του αστικού χώρου, λόγω της προσπάθειάς τους να καλύψουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα, καλύτερα και πιο σημαντικά από συμβολική άποψη τμήματα του αστικού ιστού εις βάρος των άλλων ομάδων, παράγοντας και αντίστοιχες χωρικές δομές.

Η παρούσα μορφή της πόλης μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχει αφετηρία την ανάδειξη της ελληνόφωνης χριστιανικής ομάδας σε κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα μετά τον Μάιο του 1920. Μέσα στο σχήμα αυτό και στην εξέλιξή του ο εθνοτικός ανταγωνισμός γίνεται εμφανής στη δομή του αστικού ιστού. Μια αλληλουχία γεγονότων, όπως οι ανταλλαγές πληθυσμών, οι μαζικές

45. Η πληροφορία προέρχεται από: Ιγγλέσης, Ν. Γ. (1910-1911), *Οδηγός της Ελλάδος απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους και των νήσων: Κρήτης-Κύπρου-Σάμου*, Αθήνα: Τύποις Αποστολόπουλου.

46. Η πληροφορία προέρχεται από συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1998.

πληθυσμιακές εγκαταστάσεις και οι επεκτάσεις του πολεοδομικού ιστού, συνέβαλαν σημαντικά προς την κατεύθυνση αυτή.

Ειδικότερα, με τις ανταλλαγές των πληθυσμών η κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα βρέθηκε ενισχυμένη αριθμητικά με ένα μεγαλύτερο μερίδιο στην συνολική έκταση του αστικού ιστού. Οι χώροι που κατέλαβε γειτνίαζαν με περιοχές συγκέντρωσης διαφορετικών μειονοτικών ομάδων και περιλάμβαναν περιοχές που κατοικούνταν από άλλες μειονοτικές ομάδες που αναγκάστηκαν να τις εγκαταλείψουν, όπως τα Καβακλιώτικα. Ο εθνοτικός ανταγωνισμός για την κατάκτηση περισσότερων χώρων έγινε σταδιακά, ώσπου η κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα κατέλαβε νέους χώρους, περιορίζοντας τις υπόλοιπες μειονοτικές ομάδες στους παραδοσιακούς θύλακες συγκέντρωσής τους. Όπως έγινε με τους Αθίγγανους κατοίκους της περιοχής μεταξύ Αρχαιολογικού Μουσείου και Διοικητηρίου, που μετά την πλημμύρα του Μπουκλουτζά μετακινήθηκαν στα Α του οικισμού και δημιούργησαν την περιοχή Alan-Kuyu.

Οι μαζικές εγκαταστάσεις –με εξαίρεση τους Πόντιους– υπήρξαν πάντοτε αυθαίρετες. Κατά κανόνα, οι νεοαφιχθείσες ομάδες συγκεντρώνονται σε περιοχές που γειτνιάζουν με χώρους κατοικίας άλλων ομάδων που τις θεωρούν εθνοτικά πλησιέστερες ή σε χώρους όπου ήδη βρίσκονται εγκατεστημένες αυτές (Ley 1983, Flanagan 1995). Όπως το παράδειγμα των Πομάκων, που εγκαταστάθηκαν στα Α όρια του οικισμού.

Στο πλαίσιο του νεοελληνικού εθνικού κράτους οι δύο μεγαλύτερες εθνοπολιτισμικές ομάδες, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενισχύονται πληθυσμιακά και βρίσκονται να ανταγωνίζονται για τον πεπερασμένο χώρο της πόλης. Η κυρίαρχη ομάδα, βασιζόμενη στην πολιτική δύναμη που κατέχει και στη συνάφειά της με την κεντρική πολιτική εξουσία, ενδυναμώνεται στην προσπάθειά της να αποκτήσει περισσότερους χώρους τόσο εντός της πόλης όσο και εκτός αυτής (White 2000). Η περιοχή Serdar Mahallesi πέρασε από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς κατοίκους της πόλης, και η Νέα Μοσυνούπολη, που οικοδομήθηκε στα ΒΔ, κατοικήθηκε αποκλειστικά από τους Πόντιους. Σε αυτό τον ανταγωνισμό η ομάδα των μουσουλμάνων αναγκάστηκε να στραφεί σε υποβαθμισμένες περιοχές, χωρίς οποιαδήποτε υποδομή, εκτός σχεδίου πόλεως, όπως οι αυθαίρετοι οικισμοί στα Α και ΒΑ όρια της πόλης.

Παράλληλα, μια άλλη συνέπεια των πιέσεων για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών του πληθυσμού είναι η οργανωμένη επέκταση του πολεοδομικού ιστού της πόλης, μέσω του σχεδίου πόλεως, που επιδιώκει να εντάξει εκ των υστέρων υπάρχουσες περιοχές αυθαιρέτων. Και σε αυτή τη διαδικασία υπάρχει μια σειρά: οι συνοικίες που εντάσσονται πρώτες είναι αυτές που κατοικούνται από μέλη της κυρίαρχης ομάδας, όπως η Νέα Μοσυνούπολη, για να ακολουθήσουν οι συνοικίες των μειονοτικών ομάδων, παρόλο που οι δεύτερες είναι παλιότερες των πρώτων, για παράδειγμα οι μουσουλμανικές συνοικίες Αυθαίρετα Περδίκα και Αδριανουπόλεως.

Ο εθνοτικός ανταγωνισμός των ομάδων γίνεται αισθητός μέσα από διάφορες πρακτικές και επεμβάσεις που εφαρμόζει η κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα αλλά, σε μικρότερο βαθμό, και οι μειονοτικές. Αυτό μαρτυρεί και η αλλαγή κυριότητας των δημοσίων κτηρίων, τα οποία κατά το παρελθόν ανήκαν στη μουσουλμανική ομάδα, ενώ σήμερα ανήκουν στην κυρίαρχη. Όπως το İmaret, που στεγάζει σήμερα το Εκκλησιαστικό Μουσείο. Πέρα από τα κτήρια, αλλαγή χρήσης παρατηρείται και στους δημόσιους χώρους, όπως το Πάρκο της Αγ. Παρασκευής, που ήταν παλιότερα μουσουλμανικό νεκροταφείο.

Με τον τρόπο αυτόν η αυξανόμενη δύναμη της κεντρικής πολιτικής εξουσίας φαίνεται μέσω του ελέγχου των κοινόχρηστων χώρων και του τρόπου διαχείρισης της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας για την παραγωγή ενός εθνικού αστικού τοπίου (Baker 1992). Παράλληλα, αλλαγή κυριότητας σημειώνεται και στους ιδιωτικούς χώρους, οι οποίοι, ενώ ανήκαν σε μέλη μειονοτικών ομάδων, τώρα βρίσκονται στην ιδιοκτησία δημοσίων φορέων, όπως η Πανεπιστημιούπολη, που ανήκει στο ΔΠΘ και χτίστηκε στα αναγκαστικά απαλλοτριωθέντα μουσουλμανικά κτήματα. Τέλος, η αλλαγή της ονοματολογίας των οδών, πλατειών, λεωφόρων και του ίδιου του ονόματος της Κομοτηνής μαρτυρεί την έκβαση του εθνοτικού ανταγωνισμού στην πόλη.

Εν κατακλείδι, η διαχείριση του αστικού χώρου από την εκάστοτε κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα, κάτοχο της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, αποτελεί σημαντικό εργαλείο καθορισμού της κατανομής των ομάδων στο χώρο της πόλης και ελέγχου της κινητικότητάς τους (Johnston 1984). Η κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα ενθαρρύνει ή αποθαρρύνει την κατάληψη των συμβολικών, σημαντικών και κεντρικών χώρων της πόλης και καθορίζει άμεσα και έμμεσα την οργανωτική δομή του αστικού ιστού.

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι ο έντονος εθνοτικός ανταγωνισμός μεταξύ της κυρίαρχης και των μειονοτικών εθνοπολιτισμικών ομάδων βρίσκει την έκφρασή του στην κατάκτηση του αστικού χώρου. Ο ίδιος προκαλεί ποικίλα αποτελέσματα στη δομή και λειτουργία της πόλης, επηρεάζοντας και πάλι με τη σειρά του τις διεθνοτικές σχέσεις των κατοίκων της Κομοτηνής.[47]

47. Ευχαριστώ θερμά τους Ανδρέα Λυμπεράτο, Γιώργο Μαυρομάτη, Γιάννη Μπόνο και Σάκη Σπυρίδη για την πολύτιμη βοήθειά τους στη συγγραφή του άρθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Ακαδημία Αθηνών (1995), *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και προοπτικές*, ΙΙ, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

Ανδρεάδης, Κ. Γ. (1956), *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου / Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Βασίλειον της Ελλάδος / Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1958), *Αποτελέσματα απογραφής του πληθυσμού*, 07-04-1951, Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Βιγγοπούλου, Ι. (2000), «Περιηγητικά κείμενα. Πηγές ιστορίας της Θράκης», στο *Θράκη: ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Βουτηρά, Ε. (2002), «Μετανάστευση στην πατρίδα», *Πρακτικά* Επιστημονικού Συμποσίου «Μειονότητες στην Ελλάδα», Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Γαρυφάλλου, Δ. (1992), *Αναμνήσεις από την Κομοτηνή. Η ιστορία της Κομοτηνής μέσα από φωτογραφίες*, Κομοτηνή: Νομαρχία Ροδόπης.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1931), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, 1930*, Αθήνα.

Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Κομοτηνής (Μάιος 1984), *Ιστορική Εξέλιξη Χάρτης Α-4.1 (1:10.000)*, Κομοτηνή.

Γουδέλης, Σ. (1984), «Πώς έγινε η αποκατάσταση των προσφύγων», *Θρακική Επετηρίδα*, 5: 366-373.

Δέλτσου, Ε. (1995), «Ο ιστορικός τόπος και η σημασία της παράδοσης για το έθνος-κράτος», *Εθνολογία*, 4: 107-126.

Δήμος Κομοτηνής (1994), *Αναλυτικός οδηγός των οδών και πλατειών της πόλης*, Κομοτηνή: Τεχνική Υπηρεσία / Γραφείο Οδοσήμανσης.

Διβάνη, Λ. (2000), *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας. Απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Δρίτσα, Μ. (1988), «Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προσφυγικού προβλήματος», *Πρακτικά*

συμποσίου για τον Ε. Βενιζέλο, Αθήνα 3-5/12/1986, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη / Εταιρεία Ελληνικού, Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Δρίτσα, Μ. (1989), «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Βερέμης, Θ., Γουλίμη, Γ. (επιμ.), *Ε. Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.

Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων (1996), *Έκθεση πεπραγμένων, 1991-95*, Αθήνα.

Εθνικό Τυπογραφείο (1919), *Συνθήκη Ειρήνης Μεταξύ Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Βουλγαρίας. Υπογραφείσα εν Νεϊγύ τη 14-27 Νοεμβρίου 1919*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Ενεπεκίδης, Π. (1996), *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος. Από τα γερμανικά και ελληνικά αρχεία*, Αθήνα: Εστία.

Εξάρχου, Θ. (2001), *Οι Εβραίοι της Ξάνθης (Ο κόσμος που χάθηκε αλλά δεν ξεχάστηκε)*, Ξάνθη: Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης.

Εξάρχου, Θ. (2002), *Οι Ηπειρώτες στην Ξάνθη*, Ξάνθη: Αδελφότητα Ηπειρωτών Νομού Ξάνθης.

Εταιρεία για τα Δικαιώματα των Μειονοτήτων (1992), *Ελλάδα και Πολιτικός Λόγος*, Δελτίο 1.

Ζαϊμάκης, Γ. (1999), *Καταγώγια ακμάζοντα. Παρέκκλιση και δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Αθήνα: Πλέθρον.

Ζεγκίνη, Ε. (1992), *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.

Ζεγκίνη Ε. (1998), *Ο μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη*, β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.

Faroqhi, S. (2000), *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στη Οθωμανική Αυτοκρατορία: από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα: Εξάντας.

Fraser, A. (1998), *Οι Τσιγγάνοι*, μτφρ. Γ. Σκαρβέλη, Αθήνα: Οδυσσέας.

Ηρακλείδης Α. (2002). «Τα αίτια της αντιμειονοτικής στάσης της Ελλάδας: ορισμένες υποθέσεις για έρευνα», *Πρακτικά* συμποσίου «Μειονότητες στην Ελλάδα», Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Θρακική Στοά (1932), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή: Δρακόπουλος Αργ. / Τύποις Απ. Αντωνιάδου.

Ιωαννίδης, Σ. (1984), «Ένας επαγγελματικός οδηγός του 1910, Κομοτηνή», *Θρακικά Χρονικά*, 39: 138-143.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1985), «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης: χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά τη μετάβαση από την οθωμανική στη νεοελληνική πόλη», *Πρακτικά* του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομιές και Ελληνικό Κράτος», Αθήνα-Ερμούπολη, τόμ. Β΄, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1994), «Από τη συγκέντρωση στη διάχυση. Οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53: 15-24.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1997α), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1997β), «Προσφυγική εγκατάσταση και ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., Καυκούλα, Κ., Καλογήρου, Ν., Παπαμίχος, Β., Χαστάογλου, Β. (1985), «Πόλη και πολεοδομία στη Βόρεια Ελλάδα μετά το 1912», *Πρακτικά* του Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομιές και Ελληνικό Κράτος», Αθήνα-Ερμούπολη, τόμ. Β΄, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.

Καρύδης, Δ. Ν. (1993), *Χωρο-γραφία νεωτερική. Ή Λόγος για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από τον 15-19 αιώνα, με βάση αδημοσίευτες οθωμανικές και δυτικοευρωπαϊκές πηγές*, Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων.

Κεκτίδης, Κ., Κεχαγιάς, Χ., Σπυρέλη, Μ. (χ.χ.), *Κομοτηνή 19ος-20ος αιώνας*, εργασία φοιτητών στο μάθημα της Πολεοδομίας, Τμήμα Αρχιτεκτονικής, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (1979), *Βιβλίο Μνήμης*, Αθήνα: Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος.

Κοινωνία των Εθνών (1926), *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη: Κοινωνία των Εθνών, μτφρ. Φ. και Μ. Βεϊνόγλου (1997), Αθήνα: Τροχαλία.

Κοκολάκης, Μ. (2000), «Το γεράκι και ο σκαντζόχοιρος. Η διοικητική ονοματοθεσία της ελληνικής Θράκης», στο *Θράκη. Ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ. (2002α), «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Αν. Μακεδονία και στη Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ. (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής / Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ. (2002β), «Η ελληνική Εκκλησία στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής», στο Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ. (επιμ.), Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής / Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Κυριαζή, Ν. (1998), *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις.

Κυριακίδης, Σ. Π. (1919), *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

Κωστόπουλος, Τ. (2000), *Η απαγορευμένη γλώσσα: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα.

Λαλένης, Κ. (2000), «Πολεοδομικές εφαρμογές στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης την περίοδο 1949-1974: το χρονικό της απομόνωσης», *Πρακτικά* του 2ου Συνεδρίου της Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974», Συνδιοργάνωση: Τμήμα Μηχανικών, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Λέσχη των Νέων Ελλήνων (χ.χ.), *Η Συνθήκη της Λωζάνης*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Λιάπης, Α. (1996), *Η Κομοτηνή και η περιφέρειά της*, Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.

Μακρίδης, Φ. (1998), «Προβλήματα κοινωνικής ένταξης των Ποντίων από την τέως Σοβιετική Ένωση στη Θράκη», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Μακρίδου, Μ. (1983), «Η παιδεία στην Κομοτηνή και στην περιφέρειά της πριν το 1920», *Θρακική Επετηρίδα*, 4: 297-306.

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1988), «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο Μαυρογορδάτος, Γ. Θ, Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μελίρρυτου, Μ. (1871), «Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας, Κωνσταντινούπολη: Ε. Καϊολ», επιμ.-ανατ.: Δ. Βασιλειάδης (1980), *Θρακική Επετηρίδα*, 1: 47-112.

Μηλιός, Γ. (1997), «Η διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους-κράτους ως διαδικασία οικονομικής και πληθυσμιακής ομογενοποίησης», στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.

Μόλχο, Ρ. (1994), «Η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη», *Ο Παρατηρητής* («Η πνευματική προσφορά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης»), 25-26: 13-52.

Μουτσόπουλος, Ν. Κ. (1987-1990), «Ιστορική σκιαγραφία της Κομοτηνής», *Θρακική Επετηρίδα*, 7: 171-197.

Μπαλτά, Ε. (2000), «Η Θράκη στις οθωμανικές καταστιχώσεις (15ος-16ος αιώνας)», στο *Θράκη: ιστορικές και γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (1981), «Η παλιννόστηση των προσφύγων στη Θράκη», *Θρακική Επετηρίδα*, 2: 5-21.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (1982), «Τα οικονομικά των δήμων στη διασυμμαχική Θράκη», *Θρακικά Χρονικά*, 37: 143-148.

Πελαγίδης, Σ. (1997), *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Πετρόπουλος, Γ. (1989), «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών», στο Βερέμης, Θ., Γουλίμη, Γ. (επιμ.), *Ε. Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα: Γνώση.

Pierron, B. (2004), *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 έως το 1945*, μτφρ. Γ. Σαρατσιώτης, Αθήνα: Πόλις.

Ρωσσίδης, Α. (1982), «Κομοτηνή», *Θρακική Επετηρίδα*, 3: 217-224.

Σβώλος, Α. Ι. (1945), *Για την Μακεδονία και την Θράκη*, Αθήναι: Εκδότης Αργ. Παπαζήσης.

Σίγουρος, Ι. (1997), *Νομός Ροδόπης*, ΕΠΕΚ, Κομοτηνή: Αρχείο Εκδόσεων.

Σπαθάρης, Ι. (1934), «Η Δυτική Θράκη κατά τον Ελβιγιά Τσελεμπήν, περιηγητήν του XVII αιώνος», *Θρακικά*, 5: 22-36.

Todorov, N. (1986), *Η βαλκανική πόλη, 14ος-19ος αιώνας*, μτφρ. Ε Αβδελά. & Γ. Παπαγεωργίου, τόμ. Α΄ & Β΄, Αθήνα: Θεμέλιο.

Τριάρχης, Φ. (1976), «Ο Νομός Ροδόπης χθες και σήμερα», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 39: 149-172.

Υπουργείο Δημοσίων Έργων (1951), *Περιοχή Κομοτηνής*, Τοπογραφική Υπηρεσία, Φύλλο 3631, 8, Κλίμακα 1:5000.

Υπουργείον Περιθάλψεως (1920), *Η περίθαλψη των προσφύγων 1917-1920: Δυτική Θράκη, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολ. Μακεδονία, Νότιος Ρωσσία, Πόντος, Ρουμανία, Δωδεκάνησσα*, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Ι. Θεοδωρόπουλου.

Φύλλο της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*, Αριθμός Φύλλου 148, 3η Ιουλίου 1920, Νόμος 2345: «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων».

Χασιώτης, Ι. (1995), «Οι Αρμένιοι στην Ελλάδα. Ιστορία, οργάνωση, ιδεολογία και κοινωνική οργάνωση», *Ιστώρ*, 8: 85-112.

Χατζηαναστασίου, Τ. (χ.χ.), *Ομάδες ένοπλης αντίστασης στη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, 1941-1944. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής Εθνικής Αντίστασης*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας Χωρών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χρονικά (1983), Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας, τεύχος Σεπτεμβρίου, σ. 15-17.

Χρονικά (1987), Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας, τεύχος Σεπτεμβρίου, σ. 5, 7.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Anderson, J. (1988), «Nationalist Ideology and Territory», στο Johnston, R. J., Knight, D. B., Kofman, E. (επιμ.), *Nationalism, Self-Determination and Political Geography*, London: Croom Helm.

Baker, A. R. H. (1992), «Collective Consciousness and the Local Landscape: National Ideology and the Commune Council of Mesland (Loir-et-Cher) as Landscape Architect During the 19th Century», στο Baker, A. R. H., Biger, G. (επιμ.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective: Essays on the Meanings of Some Places in the Past*, Cambridge: Cambridge University Press.

Barnes, J. (1977), *The Ethics of Inquiry in Social Science*, Oxford: Oxford University Press.

Behar, C. (2003), *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap ilyas Mahalle*, Albany: State University of New York Press.

Bowden, M. J. (1982), «Geographical Changes in Cities Following Disaster», στο Baker, A. R. H., Billinge, M. (επιμ.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge: Cambridge University Press.

Braude, B., Lewis, B. (1982), «Introduction», στο Braude, B., Lewis, B. (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York: Holmes & Meier.

Carter, F. W. (1977), «Urban Development in the Western Balkans 1200-1800», στο Carter, F. W. (επιμ.), *A Historical Geography of the Balkans*, London: Academic Press.

Christides, Y. (1997), «The Muslim Minority in Greece», στο Nonneman, G., Niblock, T., Szajkowski, B. (επιμ.), *Muslim Communities in the New Europe*, Reading: Ithaka Press.

Crapmton, R. J. (1983), *Bulgaria: 1878-1918*, A History, Boulder / New York: Columbia University Press.

Diener, E., Crandall, R. (1978), *Ethics in Social and Behavioral Research*, London: The University of Chicago Press.

Dimitriades, E. P., Tsotsos, G. P. (1999), «Transport Geography and the Local Development in 19th-Century Thrace», *Balkan Studies*, 40(2): 281-307.

Edwards, R. (1993), «An Education in Interviews. Placing the Researcher and the Research», στο Renzetti, C. M., Lee, R. M. (επιμ.), *Researching Sensitive Topics*, London: Sage.

Ellis, L. (1994), *Research Methods in Social Sciences*, Madison: Brown-Benchmark.

Faroqhi, S. (1994), «Part II. Crisis and Change, 1590-1699», στο Inalcik, H., Quataert, D., (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.

Flanagan, W. (1995), *Urban Sociology*, β΄ έκδ., Boston: Ally & Bacon.

Gibb, H., Bowen, H. (1963), *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilisation on Modern Culture in the Near East*, τομ. Α΄, London: Oxford University Press.

Glystos, N. (1995), «Problems and Policies Regarding the Socio-Economic Integration of Returnee's and Foreign Workers in Greece», *International Migration*, XXXIII (2): 155-175.

Graham, B. (2000), «The Past in Place: Historical Geography of Identity», στο Graham, B., Nash, C. (επιμ.), *Modern Historical Geographies*, Essex: Pearson Education Ltd. / Longman.

Guelke, L. (1982), *Historical Understanding in Geography: An Idealist Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hadjimichalis, C., Kalogirou, N., Yerolympos, A. (1989), «Northern Greek Settlements Before and After 1912: Transformations of Urban and Regional Space», *Proceedings* of the Skopelos Symposium «Space and History», Σεπτέμβριος 1997, Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.

Hall, C. (1982), «Private Archives for Historical Geography», στο Baker, A. R. H., Billinge, M. (επιμ.), *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hastaoglou-Martinides, V. (1995), «City Form and National Identity: Urban Designs in 19th-Century Greece», *Journal of Modern Greek Studies*, 13(1): 99-124.

Inalcik, H. (1995), *From Empire to Republic*, Istanbul: The ISIS Press.

Jackson, P. (1988), «Definition of the Situation», στο Eyles, J., Smith, D. (επιμ.), *Qualitative Methods in Human Geography*, β΄ έκδ., Cambridge: Polity Press.

Johnston, R. (1984), *City and Society*, Essex: Hutchinson University Press.

Kiel M. (1971), «Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule: Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, Their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture, and Their Present Condition», *Balkan Studies*, 12: 415-444.

Kiel, M. (1983), «The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architecture in the Balkans», *Sanat Tarihi Yıllgı Kunsthistorische Forschungen*, 12: 117-138.

Kokkinos, D. (1991), «The Reception of Pontians from the Soviet Union to Greece», *Journal of Refugee Studies*, 4(4): 395-399.

Ladas, S. (1932), *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Co.

Lawless, R. I. (1977), «The Economy and the Landscape of Thessaly During Ottoman Rule», στο Carter F. W. (επιμ.), *An Historical Geography of the Balkans*, London: Academic Press.

Lee, M. R. (1993), *Doing Research on Sensitive Topics*, London: Sage.

Ley, D. (1983), *A Social Geography of the City*, New York: Harper-Row Publisher.

Mavrogordatos, G. T. (1983), *The Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Los Angeles: University of California Press.

May, T. (1987), *Social Research: Issues, Methods and Process*, β΄ έκδ., Buckingham: Open University Press.

McCarthy, J. (1995), *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, NJ: The Darwin Press.

Petzopoulos, D. (1962), *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris: Mouton & Co.

Poulton, H. (1994), *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, London: MRG Publications.

Schroeter, D. J. (1994), «Jewish Quarters in the Arabic-Islamic Cities of the Ottoman Empire», στο Levy A. (επιμ.), *The Jewish of the Ottoman Empire, New Jersey*: The Darwin Press.

Shaw, S. J. (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Empire of the Gazis: The Rise and the Decline of the Ottoman Empire, 1208-1808*, τόμ. Α΄, Cambridge: Cambridge University Press.

Stavroulakis, N. P., De Vinney, T. J. (1992), *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Athens: Talos Press.

Stoianovich, T. (1970), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, 20: 234-313.

White, G. W. (2000), *Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southern Europe*, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Yerolympos, A. (1996), *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki: University Studio Press.